

JANE SCHNEIDER:

PÁVÁK ÉS PINGVINEK: AZ EURÓPAI ÖLTÖZKÖDÉS ÉS SZÍNEK POLITIKAI GAZDASÁGTANA

(The American Ethnologist, 5. k. 1978:3. 413–477.)

A tanulmány összekapcsolja az európai öltözködés szín szimbolizmusát a textilipar és festés történelmi földrajzával a középkortól kezdve. Mindenek előtt a fekete szín elterjedt használatával foglalkozik, nemcsak, mint a gyász színével, hanem, mint vallási és politikai célok kifejezési módszerével. A fekete ruházat, a szerző szerint, mind szimbolikusan, mind gyakorlatilag ellenállást fejezett ki a régebbi és fejlettebb keleti mediterrán civilizációk által exportált luxussal és színes szövetekkel szemben. Ezek a szép és kísértő textilanyagok egy hegemonia eszközei voltak, mivel a festékanyagok erősen egyenlőtlen megosztásából következően, monopolisztikus körülmények között termelték őket. Európától alapvető erőforrásokat – rabszolgákat és nemesfémeket – követeltek viszonzásul, s így egyenlőtlen kereskedelmi mérleget hoztak létre. A fekete ruha, amely jelentős szerepet játszott először ezen egyenlőtlenség megállításában, majd megfordításában, teljesen honi termék volt, melyet helyi iparosok termeltek meg és fejlesztettek tovább, helyi nyersanyagokat használva. Mint ilyen, szoros kapcsolatban állt a nemzeti felszabadulás korabeli szimbólumaival, még akkor is, ha a halálra hívta fel a figyelmet.

Dél-Olaszországban ugyanúgy, mint Dél-Európa más részein, a felnőtt nők általában fekete ruhában járnak. A fekete a gyász hivatalos színe, ami a legtöbb kutatót arra a következtetésre vezette, hogy a fekete ruhák viselői a halállal, a temetéssel kapcsolatos gondolatok közvetítői (például Banfield 1958:59). Ezen gondolatok, üzenetek szimbolikájának vizsgálata során foglalkozni lehet az élénk színek és a fekete szembenállásával, vagy ezen szembenállásnak megfelelően, az élet-halál kettősséggel, vagy a férfi–nő kapcsolatok aszimmetrikus struktúrájával a mediterrán társadalmakban. Egy ilyen vizsgálat szoros kapcsolatot feltételezhet a fekete szín és a halál között – egy olyan kapcsolatot, amelyre Turner mutat rá a szín-szimbolikáról írott tanulmányában (Turner 1967:89). De még ha valaki bizonyítani tudná is, hogy a halál körülménye spontánul feketébe öltözött képeket

hoz a felszínre – s ezzel kapcsolatosan fontos kivételekkel találkozunk – meg kellene magyarázni a fekete szín gyakori használatát a temetéstől függetlenül, az európai kultúra egészében. A mediterrán partvidék asszonyainak ruházata mellett, a katolikus papság reverendái, a bírók talárja, az iskolásgyerekek overálja és az olasz fasiszták (squadristi) inge, mind feketék. Ráadásul, fekete divatokkal találkozunk az elmúlt évszázadokban: a nemesek, kereskedők és mások ruházata a Velencei Köztársaságban, II. Fülöp mesébe illő fekete udvara a 16. századi Spanyolországban, az Alpoktól északra eső protestáns körök kormányzóinak és polgárainak fekete öltözéke, stb., stb. Fekete köpenyt vagy szerzetesinget viseltek az olyan radikális eretnekek, mint a beginák vagy a husziták (Cohn 1957). Különösen figyelemre méltóak a fekete szerzetesrendek, melyek közül az egyik, a bencések, a „fekete barátok” nevet kapták.

A fenti példákból kiderül, hogy a fekete színű ruházat valamilyen módon kapcsolódik a kereszténységhez. Bár nem kizárólag vallási jelkép, a keresztények számára századokon keresztül a hitbeli tisztaság állapotát fejezte ki. Így Paul Fickeler tanulmánya a vallási területek kultusz színeiről jelentős egybeesést mutat a keresztény szertartásrend és a fekete között, mivel szerinte a keresztények „megsemmisítették, elnyomták az eredeti fehér gyász színt” egész Európában. Fickeler azt is kimutatja, hogy a mediterrán terület muzulmán nőinek kivételével, a fekete ruházat kevésbé terjedt el a kelet nagy vallásainál, amelyekben az arany, sárga, fehér, pirossal, kézzel, zölddel keverve a meghatározó színek (Fickeler 1962:96–103). Azonban, bár a fekete szín használata és a kereszténység nagymértékben egybeestek, elég nagy különbség van azok társadalmi körülményei között, akik fekete ruházatot viseltek. Férfiak és nők, gazdagok és szegények, katolikusok és protestánsok egyaránt találhatóak közöttük. Talán a legnagyobb ellentét a fennálló rend mélyen aszketikus és egalitáriánus, életüket apostoli szegénységnek áldozó kritikusai és a királyok, hercegek és udvaroncok között van, utóbbiak számára a fekete öltözék atlaszselyemben és bársonyban jelentkezett, prémekkel bélelve, gyémántokkal vagy arany és ezüstszálakkal kivarrrva. Ez a kép tovább változik, ha figyelmünket kiterjesztjük a boszorkányokra és más alvilági figurákra, akik gyakran szintén feketében jelentek meg.

Alternatívaként a fekete ruházat szimbolikus vizsgálatára, én egy történelmi rekonstrukciót terjesztek elő, melyben a szimbólum sok manifesztációja összekapcsolódik, de nem strukturális hasonlóságokon keresztül, melyek az általuk képviselt különböző helyzetekben merülhetnének fel, hanem a textilipar és kereskedelem fejlődésének folyamatos lépéseit véve

figyelembe. Úgy vélem, hogy a fekete ruházat „kulcs-szimbólum” volt, amely körül az európaiak történetük különböző pontjain felsorakoztak, s amely elhárította, s végül megfordította azon termelő centrumok hegemoniáját, melyek fejlettebbek voltak, mint az európaiak, s melyek a legkülönbözőbb élénk színű ruházatot exportáltak. Fekete anyagot, még a legjobb minőségben is, viszonylag könnyen elő lehetett állítani azon helyi feltételek között, melyek Európában a 11. századtól uralkodtak. A sokszínű, színezett ruhaanyagok előállítása azonban nehézségekbe ütközött, mivel ehhez olyan minőségi festékanyagokra volt szükség, melyek eloszlása a világon, ugyanúgy, mint a selyem és a fűszerek eloszlása, a keleten koncentráldott, és csak ritkán fordultak elő a nyugaton. A kőszénkátrány festékek és más kémiai helyettesítő anyagok 19. századi felfedezéséig az értékes festékeknek ez az igen erősen egyenlőtlen világeloszlása és a pénzügyileg korukat megelőző kereskedők és a képzett festő szakemberek szerepe a festékanyagok és a szövetek találkoztatásában monopol feltételeket teremtettek azon textiliparok számára, melyek festési és kikészítési képességgel is rendelkeztek. Ezek az iparok virágoztak a keleti mediterrán területen, de fejletlenek voltak Európában. Ahol fejlődtek, a tőke és a hatalom felhalmozódásának alapjaivá váltak, mivel a szépen festett és kikészített anyagokért olyan alapvető szükségleteket kaptak viszonzásul a hosszú távú kereskedelemben, mint amilyen az élelmiszer és a rabszolgák voltak. A kiegyensúlyozatlanságból következő hátrányok, a „kelet” előnyei az ezzel járó társadalmi diszlokációból sok európaít egy olyan mozgalom mögé állítottak, mely a vallási és gazdasági középpontba olyan szintet helyezett, melyet olcsón és nagy mennyiségben lehetett előállítani a helyi nyersanyag felhasználásával.

Más szavakkal, a fekete ruházat használata integráns része volt az európai civilizáció fejlődésének, azon mediterrán és keleti civilizációktól való elkülönült és független alakulásának, melyeknek örököse volt. A fekete, nemcsak megkülönböztető szimbólumként, jelentős szerepet játszott a kereskedelmi viszonyok átalakításában, hogy Európa nyersanyagokat importálhasson és késztermékeket exportálhasson.

Erről a századokon át húzódó átalakulásról szóló leírásomat a középkorban kezdem, mikor Bizánc és a muzulmán Spanyolország voltak a forrásai annak a színes ruházatnak, amelyet az európaiak rabszolgaexport segítségével szereztek be. Ebben a korszakban fordul elő először a fekete elterjedt használata Európában, mindenekelőtt a szerzetesrendek támogatásával. Megkísérlem kimutatni, hogy a szerzetesrendek által használt fekete ruházat miképpen segítette a flandriai textilipar fejlődését (ez volt a kö-

zépkeri Európa fő textiltermelő régiója) – és azt is, hogy a flamand termelők miért a fekete színre való koncentrációt választották (és nem például a pirosét, vagy bíborét). Bár Turner a színárnyalatokat „mágikus-vallási tulajdonságaik” alapján osztályozza és nem bőségük vagy hiányuk alapján, én mégis úgy vélem, hogy a festékanyag-kereskedelmet is figyelembe kell venni ezen választás megértéséhez. (Turner 1967:87–88).

Ha a feketének, mint a gyász színének kiválasztásával foglalkozunk, ha Fickelernek igaza van, a temetési fekete a temetési fehéret a középkorban váltotta fel. Szerintem nem annyira a szín tulajdonságaival kell itt foglalkozni, hanem a halálnak ebben a korszakban szerzett értelmezésével, mivel hasonlóan a korai keresztényekhez, a középkori európaiak a halált radikálisan egalitáriánus állapotnak tekintették, amelyben a gazdagság nemcsak irreleváns, hanem éppen hogy akadálya az üdvözülésnek. Ez megfelel annak a temetéstől független gondolatnak, hogy a színes luxus az ördöghöz kapcsolódik, ami miatt a fekete ruha viselését tekintették megfelelőnek. Más szavakkal, a fekete a takarékosághoz való elkötelezettséget idézte fel, szemben az engedékenységgel a halállal kapcsolatos és azzal nem kapcsolatos helyzetekben egyaránt.

Mivel a középkori időszak fordulópont volt az európai civilizáció kialakulásában, tanulmányunkban középponti helyet foglal el. Azt az állítást azonban, hogy a fekete ruha kulcs-szimbóluma volt a forradalmi átalakulásnak, a későbbi időszakokra is megvizsgálom. Ezekben az időszakokban, a reneszánszban és az újkorban, a színes textil központjai már nem Európán kívüliek, hanem előbb Észak-Olaszországban, később az észak-atlanti angol vidékeken, Észak-Franciaországban és Hollandiában fejlődtek ki. Ezek az új központok különböző árukat vonzottak textil-exportjukkal, amelyek közül a legfontosabb az arany és az ezüst voltak.¹ A textil-földrajz változásait követve, foglalkozni fogok az ebből következő nemesfém-kiáramlásra adott reagálásokkal. Ezek a reagálások váltakoztak a társadalmi helyzettől függően, minden luxus radikális elvetésétől, egészen a fekete kidolgozásáig, melyben a szövés mód egzotikus formái és bonyolult hímzések kompenzálták a szín monotóniáját. Ki fogom mutatni, hogy ezek a variációk, bár eltérnek egymástól, egyaránt tartalmazták a középkori fekete ruházat centrális értelmét, mert, hasonlóan a korábbi példához, ezek is a honi növekedésbe és fejlődésbe ágyazódtak be. Mindegyik tartalmazta a korlátozás üzenetét a külföldön előállított színes anyagokkal szemben.

Ha egy hosszabb időszakra vizsgáljuk a fekete öltözék megjelenési formáit, megfigyelhetjük, hogy a temetési színnél sokkal inkább hasonlita-

nak azokra a nemzeti felszabadulási szimbólumokra, amelyeket ma ismerünk. Mint ezek a szimbólumok, a fekete ruha is összetett kapcsolatban állt a társadalmi osztályokkal. Ezeknek a szimbólumoknak egalitáriánus érzelmekre ható befolyása van, mikor a „nemzeti” vezetők rajtuk keresztül szólnak, hogy kiszorítsák a komprádor és imperialista ügynököket a politikai felépítmény felső rétegéből: de gyakran rutinná, ceremóniává és elitistává válnak, mikor a politikai testület magában áll. A rutinná válás folyamata „reformációkat” hív elő, amelyekben az új erőmegoszlás által hátrányba kerültek lefosztják az eredeti szimbólumokról a rájuk rakódott pompát és díszet, hogy letisztított formában egy megújított forradalom bejelentésére használhassák őket. Az ebből következő konfliktusban osztály- és regionális ellenségek ugyanazon nyelv különböző dialektusaiban szólnak egymáshoz: a díszített fekete és az egyszerű fekete egymással harcban állva élnek együtt.

A fekete ruha analógiája a jelenlegi felszabadulási szimbolizmussal csak részleges, tulajdonképpen több évszázadnak ötven évbe, vagy még kevesebbe való összeszorításáról van szó. Ennek ellenére, hasznos egy ilyen analógia annak tisztázására, miképpen lehet egy szimbólikus rendszert materialista keretek között vizsgálni anélkül, hogy olyan túlzottan leegyszerűsített fogalmakat használnánk, mint „misztifikáció” (amely az ideológiát egy bonyolult csalási formára redukálja, amellyel a hatalom hordozói be akarják csapni azokat, akik felett uralkodnak). A nemzeti felszabadítási mozgalom nem kizárólagosan gazdasági jelenség. Az osztályok és különböző népek közötti egyenlőtlen cseréből kialakulva, egyszerre kibontakozó gazdasági, politikai, társadalmi és ideológiai eseményeknek összetett szerkezete. Egyes események nagyobb súlyúak a többinél, mivel egyrészt a világgazdaságban működő erőket tartalmazznak, másrészt egy többé-kevésbé területileg meghatározható lakosság ökológiai lehetőségeihez és korlátaihoz kapcsolódnak. Bizonyos körülmények között az ilyen jellegű eseményeknek strukturális hatásuk is lehet. Példaként a rézhez kapcsolódó chilei, vagy az olajhoz kapcsolódó nigériai politikára gondolok. Európának a régebbi civilizációktól való különválásában a textilipar megjelenése és elterjedése tűnik meghatározónak. Carlyle álláspontja szerint például a társadalom a posztón alapul. A jelenségek széles körével foglalkozó történetesek, mint például Bloch vagy Braudel, szintén azt állítják, hogy a textilipar központi szerepet játszott az agresszív nyugat kialakulásában. (Bloch 1962:70; Braudel 1972. I. köt. 213. 202., lásd még Bernard 1972:228 és Mura 1962, a kelmék fontosságára az Inka birodalomban). Nem akarjuk

azt állítani, hogy a textilek fejlődése okozott minden mást, csak azt, hogy a kész textilanyagok áramlása diagnosztikai jelzője volt a hatalomért a csoportok között folytatott harcnak. Mutatta ezen csoportok szimbiózisát és kölcsönös függőségét, egyik csoport behatolását az exporton keresztül a másikba, s az erre adott lehetséges reakciók körét. Tanulmányom a politikai gazdaságtan állandóan átalakuló és dinamikus összefüggéseiben tárgyalja a ruházatkodás szín szimbólizmusának értelmét a történelmi folyamatban. (Lásd: Wolf 1964:67–71)²

A középkori Európa és Bizánc

Konstantinápoly a középkorban félmillió város volt és Bizáncnak, a Kelet-Római Birodalomnak fővárosa. A perzsa és muzulmán városok ugyanúgy magas fejlettségűek voltak, mint a Córdobai Iszlám Kalifátus, ha kisebb méretekben is. Nemrég megjelent munkájában A. J. Hodgett felhívja a figyelmünket arra az egyenlőtlen cserére, mely az 5–12. századig Európát Bizánchoz képest fejletlen helyzetbe hozta. Ez az egyenlőtlenség részben kulturális volt, mivel a Bizánci Birodalom népei mind városaikban, mind vidéken magasabb életszínvonalal rendelkeztek, mint az európaiak. A birodalomnak sokkal kialakultabb intellektuális és művészi szabványai voltak és nem „technikai know-howt” exportált a termelési folyamatokra, hanem építési terveket és díszítéseket, így fizikailag befolyásolta Európa művészetét és építészetét. (Hodgett 1972: 113 ff.)

De a kiegyensúlyozatlanság gazdasági is volt, mivel a Bizánci Birodalom ott előállított luxuscikkek exportált: ezüstneműket, faragott elefántcsontot, ékszereket, mozaikokat és textileket – finom gyapjúárut, pamutárut, vásznat, és különösen finom selymet. Perzsiához képest hátrányos helyzetben lévén, mivel az könnyebben talált kapcsolatot a keleti fonalat szállító kereskedelmi utakhoz, Bizánc csak akkor tudott élre kerülni, mikor két nesztoriánus keresztény szerzetes selyemhernyót csempészett a birodalom területére. Annak a lehetősége, hogy a hernyótenyésztés ott-hon megoldható, arra ösztönözte Jusztiniánusz császárt, hogy átszervezze az ipart, s kezdeményezése idejétől fogva, a 6. század második felében a selyemipar biztosította az alapot a „félétkényen őrzött” jólét számára. (Braudel 1973: 237.) Hodgett kimutatja, hogy a selyemmonopólium lehetővé tette a birodalom számára, hogy behozatalaiért megtermelt áruval és ne arannyal fizessen, s az ebből következő kedvező kereskedelmi egyensúly aranypenzének, a solidusnak értékét néhány évszázadra tartósította, mely

időszakban a solidus „nemzetközi” valutaként működhetett. (Hodgett 1972:119.)

A bizánci kelme nemcsak finom szövésű volt; gazdag brokátokban állították elő és gyakran arany és ezüst szállal hímezték. Ezenkívül gyönyörűen színezték. A legkülönlegesebb szín, a királyi bíbor sohasem vált széles körben használttá, megtartották a császári udvar és speciális barátai számára. Hírve azonban messze túlment korlátozott elterjedésén és kiegészítették a gyönyörű ibolyaszínek, sárgák és zöldek. Részben ezen színek miatt tartották az európaiak Konstantinápolyt a világ leggazdagabb és legfényűzőbb városának, olyan városnak, mely előtt „senki sem mert nem remegni” (idézi Bernard 1972:290). Természetesen a tarka színek lehetővé tették, hogy a divat kozmopolita központjává váljék, mikor udvaroncai felcserélték az egyszerű római tógát a mandarin-stílusú kemény, hímzett brokátból készült kabátokra. (Boissonnade 1964:47–58.)

Ki kapott Európában bizánci (vagy arab) luxuscikkeket, és mit küldött vissza cserébe? Kliens hercegek, prelátusok, gazdag nemesek és kereskedők mind import textilanyagokat és hasonló cicomát hordtak, hogy elkülönítsék magukat az alacsonyabb helyzetűektől, s ugyanakkor manipulálják is őket. Néha ezeket a császártól való ajándékként kapták, amely esetben a quid pro quo politikai lojalitás volt. De az európaiak egy sor nyersanyagot szállítottak Bizáncba: faanyagot, mézet, sőt, viaszt, prémet, és ami a legfontosabb volt, rabszolgákat. A rabszolgák kiáramlása összetett folyamat volt, mivel a kis germán királyságok, amelyek a Római Birodalom bukásakor alakultak ki, szintén rabszolgatartó társadalmak voltak. Nem mindegyiket érintette egyformán a hosszútávú rabszolgakereskedelem. A frankok, kiknek népeve viszonylagos szabadságukra utalt, részben ugyanonnan szereztek be rabszolga munkaerejüket, mint az iszlám és Bizánc – elsősorban Szászországból, Thüringiából, Bretagne-ból és Walesből, Angliából és a szláv Európából – ugyanakkor jövedelemhez jutottak, megadóztatva a területükön átmenő rabszolgaszállítmányokat. (Verlinden: 1955:672–680, 707–731.) De a frank hadigépezet nem tudott versenyképes maradni a mediterrán civilizációkkal a rabszolgákért folytatott versenyben, s Bloch szerint éppen ez befolyásolta Európa átalakulását a rabszolgatartásról a jobbágytartásra (Bloch 1947:34, 44; lásd még Verlinden 1955: 731–744). Az átalakulás, amelyet mindenekelőtt a 8. századi uralkodó, Nagy Károly támogatott, rakta le az alapokat a helyi lakosság sűrűségének növekedéséhez, ahogy új technológiák és termények forradalmasították a mezőgazdaságot. Jelentős volt a kereskedelmi utak jól ismert eltolódása is, a Karoling frankok az Északi-tenger felé fordultak, mediterrán kapcsolataik időlegesen megszakadtak.

Ideológiai változás is szerepet játszott a rabszolgartartásról a jobbágy-rendszerre való áttérésben, ahogy a katolikus egyház zsinati határozatain keresztül megváltoztatta korábban feltétel nélküli támogatását, melyet a rabszolgartartásnak nyújtott. Idővel azt mondták, hogy a rabszolga egyenlő gazdájával Isten szemében még akkor is, ha az eredendő bűn a rabszolgaságot elkerülhetetlenné is tette a földön. Szerzetesi intézmények asylymot ajánlottak a szökött rabszolgáknak, s aktívak voltak a rabszolgafel-szabadításban, sokszor ezúton szerezve maguknak jobbágyokat. Ráadásul, egy-egy rabszolga megmentése vagy megváltása a középkori szentek gyakori életrajzi adatává vált. Az egyház, mint egész, azonban konzervatív maradt az egyenlőtlenség kérdésében és sok papnak volt saját rabszolgája. (Bloch 1947:30–32; Verlinden 1955:702–705) Sokkal konzisztensebb volt az egyház álláspontja az exportkeresedelemről. Jóval azelőtt, hogy az európai hercegek és királyok eléggé függetlennek érezték volna magukat a mediterrán luxuscikkektől, és gondolhattak volna rá, egyházi zsinatok törvényeket hoztak a rabszolgák exportálása ellen. A keresztény gazdánál való rabszolgaságot megkülönböztették a zsidó, vagy muzulmán gazdánál való rabszolgaságtól, vagy a közvetítőkön – zsidók, szíriaiak, vikingek és mások – keresztül folyó, Bizáncba irányuló rabszolgaszállításoktól. (Bloch 1947:39; Verlinden 1944:674–680.)

Az egyház megerősítette a rabszolgakereskedelem elleni tiltakozását a megtérés hangsúlyozásával is, például, hogy a szlávokat meg kell keresztelni, hogy lelkeiket megmentse az iszlám (vagy bizánci) területtől. Ezen csoportnak a rabszolgaságnak különlegesen kitett helyzetét már neve is mutatja. (Slave=rabszolga – a ford.) Az egyház térítési politikája a kereszteshadjáratokban csúcsonyult ki, a szent háborúk azon sorozatában, melyeket olasz kereskedők és a pápaság finanszírozott, s melyhez királyok és hercegek csatlakoztak, s melyek jellegükben nagyon eltértek a korábbi rabszolgaszervező hadjáratoktól. (Bloch:1947:167). A kereszties lovagok a mezőgazdasági forradalom által kitenyészett nehéz, erős lovakon ülve, felvállalták az iszlám elleni védelmet és Konstantinápolyba is betörték, hogy elrabolják gazdagságát. Egy másik, legalább ennyire fontos fronton, Németországban és Kelet-Európában a kereszties lovagok pogány lakosságot hódítottak meg, s jobbágyként telepítették őket le, ezzel csökkentve azt az emberi tőkét, forrást, amely a Közel-Keletnek rendelkezésére állt, s egyben előkészítve a nyugat jövőbeli „kenyereskosarát”. Ha a kereskedelmi útvonalak átalakulása a Karoling uralkodók alatt fordulópont volt az európai történelemben, akkor a 12. század kereszties hadjáratai adták azt a pillana-

tot, melyben sok sikertelen kísérlet és visszaesés után, de a gyorsan növekvő lakosság segítségével, egy elmaradott és függő hátország megszerződött saját fejlődéséhez. (Doehaerd 1946.)

Végül is a fejlődés többet jelentett, mint háborúkat és vallási térítést. Termelést, gyártást jelentett, hogy helyettesíthető legyen bizonyos import, amelyért rabszolgákat adtak, s hogy legyen áru, amelyet a rabszolgák és a nemesércek helyett, a külföldi kereskedelemben felhasználhattak. A legfontosabb termék a gyapjúposztó volt, szemben a selyemmel, amely olyan távoli piacokat és a keresztesek által létrehozott gyarmatokat ért el, mint a latin császárság, Levante és Észak-Afrika – mely területek felújították kereskedelmüket Európával a 12–13. évszázadban. (Bernhard 1972:288; Doehaerd 1946:36–43,75.) A rómaiak óta ismert volt, hogy a gyapjút adó juhok az észak-atlanti területek mérsékelt éghajlatánál fejlődnek, s bár az eperfa megmaradt a mediterrán területen kívül is, a selyemhernyó kipusztult az északabbi időjárásnál. Pirenne egy másik okát adja annak, hogy az észak-európaiak miért álltak inkább a gyapjú, mint a selyem mellé, amikor a gyapjú köpenyekről ír, amelyeket Nagy Károly ajándékként arab sejkeknek küldött. Selymet ajánlani egy keleti uralkodónak, olyan lett volna, mint „vizet hordani a folyóba”. (Pirenne 1909:310.2. jegyz.)

Az első kereszteshadjárat idejére, 1095-re, Flandria vidéke Németalföld déli részén már a legfontosabb európai centruma volt a jó minőségű gyapjútermelésnek és exportnak. Városai, például Ghent, Douai, Ypres, Bruges, szorosan összekapcsolódtak, és a korszakhoz képest igen nagyok voltak, lakosságuk a 14. században harminc és ötvenezer között mozgott. (Smith 1967:304.) Földrajzi helyzetük jó kapcsolatot tett lehetővé a fontos hajózható folyók torkolataihoz, Champagne városaihoz Észak-Franciaországban, ahova a mediterrán kereskedők a Rhône és a Saône folyókon felhajózva, rendszeresen érkeztek áruik kicserélésére. Ugyanilyen kedvező volt a földrajzi kapcsolat az angol gyapjúhoz, amely a legfinomabb volt Európában, s melynek importja szükségessé vált, mikor a lakosság és az ipar növekedése következtében a szükséglet meghaladta a flamand juhok által nyújtott mennyiséget. A textiltermelés ezekben a városi központokban koncentráldott, melyek közül vagy tizenhét kereskedelmi szövetséget kötött a 12. század vége felé.

Flandria azonban nem monopolizálta a gyapjútermelést. Észak-Franciaország, Németország, Languedoc és Katalónia városai állítottak elő textilt a regionális kereskedelem számára. A 14. században egy exportorientált, minőségi kelmeipar alakult ki a helyi nyersanyagokra épülve az angliai vidéken, flamand mesterek vezetésével, akiket III. Edward csaloga-

tott a birodalomba (de Poerck 1951:15–17; Doehaerd 1946:100–104). Még komolyabb volt a verseny Észak- és Közép-Olaszország iparával, melyeknek növekedése részben szintén flamand mesterek munkájának eredménye volt. (Smith 1967:361,377–378.) Flandriához hasonlóan, Olaszország is angol gyapjút importált, s olyan erős lett ez a kereskedelmi kapcsolat, hogy „1273-ra egyedül a firenzeiekhez került az exportált angol gyapjúnak körülbelül 12%-a.” (Smith 1967:360.) 1277-ben a genovai gályák egy atlanti útvonalat nyitottak Londonba és Southamptonba, ezzel az angol gyapjút annyira hozzáférhetővé téve Olaszország számára, hogy Firenze, ahol a legerősebb volt a termelés, közel 100 000 vég kelmét termelhetett évente a 14. század elején. (Bernhard 1972:296; Smith 1967:361.) Amikor az angol termékek növekedése fokozta a gyapjúért való versengést, az olasz termelők egyre erősebben Spanyolország felé fordultak és ösztönözték a juhtenyésztő vállalkozások elterjedését gyakorlatilag egész Kasztíliaira, ahol a merino juh finom gyapjút adott, amely különbözött a rövid angol gyapjútól, de minőségben majdnem azon a színvonalon állt. A spanyol gyapjú Németalföld számára is fontos volt, ahol, ahogy a régi alapítású iparok visszaestek, újak alakultak ki. Az újak elsősorban spanyol gyapjút importáltak.

Meghatározó jelentősége van tanulmányunk számára annak a ténynek, hogy a flamand kelme nem rendelkezett azzal a szingazdagsággal, amelyről Konstantinápoly híressé vált, míg az olasz igen. Firenzében az Arte Della Calimala, vagy a festő céh 1212-ben alakult, de a textiltermelés csak a 13. század vége felé vált igazán jelentőssé. (de Poerck 1951:15; Heers: 1971:1095.) Így a termelés a már korábban létező festő- és a befejező munkálatokat elvégző intézmények közelében létesült. Ez északon nem valószínű, mivel a nyersanyag, a minőségi gyapjú beszerzése itt fontosabbnak tűnt, mint az ipar elhelyezkedése. (lásd Power 1941.) A kereskedelmi útvonalak természetesen mindenütt befolyásolták a textilipar kialakulását, de azok az útvonalak, amelyek Olaszországban futottak össze, szállították a leghíresebb festékanyagokat. Szoros kapcsolatban állva az olasz kereskedőkkel, mindenekelőtt a 12. századi champagne-i vásárokon, a flamand textilfestők importáltak festékeket, hogy kiegészítsék a helyi festőanyagokat és exportáltak kék, zöld, barna és egy violace nevű fekete kelmét. (Boissonade 1964: 171–172; Heers 1971:1109–1110; Smith 1967:371.)³ De a flamand kelme többségét szürkeként, vagy fehéreként hajózták át Olaszországba, hogy ott fessék meg és készítsék ki, az olasz festők és kereskedők jövedelmét növelve, akik újraexportálták azt. (Doehaerd 1946:100; Nicholas 1968:458; Reynolds 1929; Smith 1967:360; Váczy 1960:20.)

A festékek és a festők területi megoszlása

Ahhoz, hogy megértsük a fekete ruhát, mint kulcs-szimbólumot Európának a régi civilizációktól való elválasztásában, először azt kell megmagyaráznunk, hogy a flamand kelmét miért nem a legkülönbözőbb színekben állították elő. Úgy vélem, ennek fontos oka volt, a specializált képzettségű festőknek és a hatékony festékeknek a világon való megoszlása. A színezett kelmével szemben a festés olyan kémiai folyamat, amely megváltoztatja a rostokat, így a festék nem mosódik ki, és nem fakul ki a használat során. A köszénkátrány festékek 19. századi felfedezése előtt nagyon kevés természetes anyag volt, amely nem fakuló színt biztosított a kelmének. Az anyagokat hosszú, nehéz és kellemetlen, undorító eljárások során készítették. Egy üvegcese sáfrányfesték elkészítéséhez sáfránynövények százáinak porzószálat kellett összegyűjteni. (Legget 1944: 43–44.) Bizánc és az ókori Róma fenséges bíbora erjesztőkádákban készült, melyekbe ezer és ezer Murex (tövisescsiga) és Purpura (bíborcsiga) kagylónak, melyek kürtcsiga-szerű puhatestűek, a mirigyváladékát gyűjtötték össze, rohasztották meg, kiválasztva egy sárgás bűzös folyadékot, amelyet, ha napra tettek, a vöröstől a sötét ibolyáig terjedő színeket adott. (Conklin 1973:935; Pellew:1918; Singer 1956 II.köt: 367.) A karmazsin, mely híres arról, hogy tiszta fénylő vörös színt ad a gyapjúnak és selyemnek, nem volt más, mint egy terhes nőstényrovar kiválasztásának kis golyócskái, amelyeket nők gyűjtöttek örökzöld karmazsintölgyek leveleiről. Minden golyócska egy hernyólárvát tartalmazott, innen van a karmazsin-, skarlátvörös szín elnevezése. (Hernyó lárvá: worm larvae; vermilion a karmazsinvörös neve. – A ford.) A megmaradó hernyókat megölték, megszáritották és félretették későbbi használatra. (Linthicum 1963:7.) A golyócskák úgy néztek ki, mint a gabonaszemek, és olyan kicsik voltak, hogy angolul „gabonának” nevezték őket (ebből ered az ingrain – a színtartó festés kifejezés, grain=gabona). Egy font karmazsin hetven ezer golyócskát tartalmazott. (Pellew 1918.) Legget szerint, Spanyolország Rómának fizetett hadisarcának fele karmazsinban érkezett. (Legget 1944:72–76.)

A legfontosabb európai festékanyagok az európai indigó (csülleng) és festőbuzér növények leveleiből és gyökeréből készültek. Mindkettőt meg kellett őrölni, s az európai indigó elkészítéséhez egész sor specialistára, közvetítőre és kereskedőre volt szükség. (Espinás 1923 II.köt.:317–318.) Kilenc hétig tartott, míg a kis, kézzel gyúrt európai indigólabdácskák megérték és olyan undorító szagot árasztottak, hogy Erzsébet királynő nem en-

gedélyezte az európai indigó gyártását rezidenciájának öt mérföldes körzetében. (Baker 1965:160–164.)

A kelme megfestéséhez más alkotórészekre is szükség volt. Hogy elősegítsék azt a kémiai reakciót, amely fixálta a festéket a szálon, a festékanyaghoz marató szerekre, pácra is szükség volt, a legáltalánosabb az alumínium szulfát. A színárnyalatok változtak a használt pácnak megfelelően, s természetesen magától a száltól is függtek. Megtisztították a timsót, hogy eltávolítsák vas sóit, amelyek sötétítették a kelmét; eredetileg ezt állati vizelettel végezték, amely ammónium karbonátot tartalmazott, később a timsóoldatot kikristályosították. Singer szerint „a timsó volt az első anyag, amelyet úgy állítottak elő, hogy azt a vegyészek már tiszta állapotnak nevezik” (Singer 1956 II. köt. 367–369). A festésnél használatos további anyagok között volt avas olaj, lúg, emberi és állati vizelet, s pácolt halak oldata.

A kádfestékekkel festett kelme, a legáltalánosabb típus, úgy készült, hogy egymást követően többször belemerítették az anyagot, általában több hónapon keresztül. Speciális receptek segítettek az iparost minden lépésnél, mikor összeállította a festéket, a pácot és az egyéb összetevőket. A festők szinte törvénytörően olyan egyéni képességeknek és szigorúan őrzött titkoknak voltak a birtokában, melyek több gazdasági erőt biztosítottak nekik, mint a többi középkori iparosnak. A festés kritikus fontosságú folyamat volt a textiliparban, s gyakran a termelés legnagyobb költségfaktorává vált. (Chamberlin 1967:93; Kisch 1964; Wilson 1965:69–79.). Bár a festők között volt néhány bérmunkás is, a festő mesterek beruházásokat végeztek azokra a specializált eszközökre, amelyek „művésztükhöz” szükségesek voltak. Néhányuk kereskedett is a festőanyagokkal és az adalékanyagokkal, leltáraik drága árukat tartalmaztak, s egyesek közülük olyan jómódúvá váltak, hogy pénzt tudtak kamatra kölcsönözni, s birtokokat vásárolni, s általánosságban jobban hasonlítottak a tőkésekre, mint a munkásokra. A festők voltak a kelmeipar elitje. (Allix és Gilbert 1956: 5960; Becker és Brucker 1956:101; de Rooner 1968:302; Espinas 1923 II. köt. 716.)

A festők előnyös, bár bizonyos fokig bizonytalan helyzetet foglaltak el a középkori városok és királyságok politikai életében. Szakmai ismeretek miatt az egymással versengő uralkodók privilégiumokkal és felmentésekkel próbálták őket magukhoz csalogatni, míg a városok, amelyekben már kialakult a festőipar, nagyon jól bántak festőikkel, hogy azok ne menjenek máshová. A festőket ugyanakkor ellenőrizni is kellett, ha másért nem, akkor azért, mert szaktudásuk monopóliuma lehetőséget biztosított

számukra munkájuk megrontására. Számos, a kiskereskedelmet szabályozó középkori törvény ad közvetett bizonyítékot arra, hogy a festők olyan gyönyörű szöveteket tudtak előállítani, amelyek a mosás során teljesen tönkrementek (lásd: Cole 1964: 145–147; La Force 1964:358 a későbbi példákra). Az ellenőrzést megnehezítette a festőműhelyek elhelyezkedése a lakóhelyek peremén, ahol a gyúlékony anyagok és a büdös szag kevésbé zavarta a lakosságot. Néha, talán különösen a gazdasági válságok időszakában, annyira megnőtt a bizalmatlanság a festőkkel szemben, hogy elvándorlásra kényszerítették őket, vagy száműzés volt a sorsuk.

A vándorlás, utánzás, csábítás és száműzés következtében a textil-központok Európa minden részén nagy festőműhelyeket szereztek, de ez lényegileg nem történt meg a reformáció időszaka előtt. A 16. századig a festés művészetének képzett szakemberei a régi világban, Ázsiában és a mediterrán vidéken koncentráálódtak.⁴ Jó példa erre S. D. Gotein elemzése a Geniza iratokról, melyeket a 13. századi közel-keleti zsidó közösségek hagytak hátra, s amely mutatja, hogy a zsidó iparosok „előkelő szerepet játszottak a textiliparban – mindenekelőtt a selyemgyártásban és a festésben, amelyek kimondottan zsidó foglalkozások voltak az összes országban, s amelyek terén állítólag szakmai titkaik voltak.” (Gotein 1967 I. köt.: 100.) Utaltunk már hasonló professzionalizmusra Konstantinápolyban és Firenzében, melyek híres mediterrán központjai voltak a festő és kikészítő szakmáknak.

A festő szakemberek koncentrációja a középkorban visszatükrözte a minőségi festékek eloszlását a világon és a kereskedelmi útvonalakat, amelyeken keresztül szállították ezeket. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a szépségük, rugalmasságuk és színtartósságuk miatt legnagyobb elismerésnek örvendő festékek, amelyek az esőt ugyanúgy elviselték, mint az erős napsütést, az indigó, a bíbor, a sáfrány, a karmazsin és a brazil festőfa (berzsenyfa) voltak, ez utóbbi a vörös és a narancs közötti színárnyalatokat adott, amelyet örölt, erjesztett és megfőzött fából készítettek. Mindegyiknek keleti, trópusi eredete volt. Az indigó például olyan növény, amelyet Európában nem lehet megtalálni. Ehelyett egy indiai eljárásra hagytakoztak, amelyben a leveleket vízben erjesztették, azután a levegőn megszárazították, hogy egy exportálható pépet nyerjenek. A rómaiak nem tudták ezt a pépet feloldani, s ezért színezékként használták. Az olaszok azonban indigó kivonatot importáltak, s megtanulták, hogy miként kell azt feloldani méz és méz alkalmazásával. (Singer 1956 II. köt.: 364–367.) A brazil festőfa is keleti volt. Velencei kereskedők importálták Gujrat és Cambay régi kikötőiből, Ceylonból és Kelet-Indiából. (Robinson 1969:29.) Sáfrányt

először Kisázsiaiban és Perzsiában termesztettek (bár szőnyegfestéshez Közép-Ázsiában is összegyűjtötték a vadon termő növényeket), az arabok vittek Spanyolországba és később került el Toszkánába és az alpesi és az Alpokon túli Európába. (Legget 1944:43–44; Robinson 1969:30.)⁵ De a karmazsin, ez az indiai eredetű festékanyag, nem terjedt el a mediterrán területeken túl nyugatra. Az észak-európaiaknak Olaszországból és Spanyolországból kellett importálniuk a golyócskákat, az avas olívaolajjal együtt, amely fixálta a festéket.

A pácolás használata valószínűleg Indiában született meg körülbelül i.e. 2000-ben, s a legáltalánosabban használt marató-pácanyag, a timsó először kisázsiai importként került Európába, később, Konstantinápoly bukása után Toifa timsó bányáiból, azaz a pápai államból. Angliában a 17. századig nem sikerült a timsóbányászat. Ráadásul először 13. századi arab szerzőknél találunk bizonyítékot arra, hogy ismerték azt a kémiai folyamatot, amellyel a timsót meg lehetett tisztítani. (Singer 1956 II. köt.; 367 skk.) Végül a bíborcsiga kagyló csak a Mediterrán medence keleti részeinek meleg vizeiben élt, s míg a középkorban egészen a kipusztításáig le nem halászták, csak az uralkodók számára használták. A bizánci császári cím „purpureo genitus” – bíborban született – így alakult ki. (Pellew 1918.)

Az Alpokon túli Európában a könnyen előállítható festékanyagok a kékre az európai indigó, a vörösre a festőbuzér, a sárgára néhány többé-kevésbé elhalványuló anyag; mindegyike objektíve rosszabb minőségű, mint keleti (mediterrán) megfelelője. A 8. században Nagy Károly segítette ezen festékanyagok előállítását és szétosztását az urasági kastélyok szövőnőinek. (Latouche 1966:184–185.) A középkor vége felé több régió, mint például Picardia, Toulouse, Szászország és Thüringia specializálódtak az európai indigó gyártására. (Baker 1965:60–64; Miskimin 1969:32,57,61; Latouche 1966:180–185.) Ismert volt azonban, hogy az indigó tartósabb és szebb kék színt ad, mint az európai indigó – s ahol lehetett, indigót is tettek az európai indigó kádakba – s a karmazsin is tisztább és élénkebb vöröset ad, mint a festőbuzér. Dél-franciaországi 14. század eleji piaci dokumentumok mutatják, hogy a de grana nevű kelme (mely az indigóval való megfestettségére utal – a ford.) 125 livre-be került, míg a festőbuzérral festett megfelelője csak 75-be. (Heers 1971:1111.) Az arab buzér, melyet timsó páccal használtak és a szabad levegőn szárítottak meg (amit eleve nem tett lehetővé az Észak nyirkossága), sokkal jobb eredményeket adott, mint az európai buzér. (Legget 1944:14.) Végül a genovai festőket szabályozó szigorú, és valószínűleg tipikus előírások megtiltották, hogy olyan gyengébb

minőségű festékanyagokat használjanak, mint az európai indigó, a buzér, és bizonyos faanyagok, sőt a nyugati és nem keleti eredetű karmazsinét is. (Heers 1971:1116.)

A festékanyag tehát luxusáru volt abban a távolsági kereskedelemben, amely összekapcsolta Európát és Ázsiát: sok szempontból azonos volt a selyemmel és a fűszerekkel. Az erre a kereskedelemre vonatkozó dokumentumokban a festékek, gyógyszerek és fűszerek néha felcserélhetőek úgy, hogy a festők műhelyeiben találkozhatunk gyógyszerekkel, és nevezhetik őket alkímistának, vagy előfordul, hogy a kikötőben egy kicsomagolatlan bála fűszerről kiderül, hogy festékanyagot tartalmaz. (Beer 1960.) A luxuserkedelemnek olyan erősen része volt a festékanyag, hogy néha azon áruk között utalnak rá, amelyek hozzájárultak a 15. századi felfedező utak létrejöttéhez. A kalandorok nemcsak rövidebb utakat kerestek a Kelet kincseihez, és nemcsak nemesfémeket kerestek, hogy ezeket a kincseket megvásárolhassák, hanem egyes történészek szerint, az expedíciók pénzügyi támogatóit a festékanyagok is érdekelték. Így a Szent Kereszt földje a Brazília nevet kapta (az arab brazier szó alapján, amely tüzes vöröset jelent), mikor „brazilfát”, egy vörös festék alapját, mely korábban csak Indiából volt beszerezhető, nagy mennyiségben találták meg itt. (Godinho 1950:33; Robinson 1969:30; Singer: 1956. II. köt.: 367.)

A mediterrán Európa természetesen szorosabb kapcsolatban állt a középkorban a kelet-nyugati kereskedelmi utakkal, mint az Alpoktól északra eső Európa. Jacques Bernard a következő általánosításig jut el: „a mediterrán vidék nemcsak fűszert termelt, és Észak-Nyugat Európából sem pusztán közönséges áruk kerültek ki. De még mindig elfogadható leegyszerűsítés, ha azt mondjuk, hogy szemben a déllel, az észak inkább az élethez szükséges árukat és nem luxustermékeket állított elő”. (Bernard 1972:280–281.) A textil vonatkozásában az eltérés Flandria és Észak-Itália – az Európán belüli kereskedelem két egymáshozható „pólusa” – között állandó. A kettő közül az északolasz kelme gyártók könnyebben és közvetlenebbül jutottak hozzá a lényeges festékanyagokhoz, függetlenül attól, hogy a mediterrán vidéken állították-e őket elő, vagy a fűszerekhez hasonlóan, Bagdadon és Szírián keresztül, Ázsiából szállították őket ide. Ennek következményeként a képzett festők és festő kézikönyvek itáliai specialitássá váltak a 13. századra. Flandriában is volt festőanyag, köztük a legjobb minőségűek is, melyeket a Champagne-i vásárokon az itáliai kereskedőktől szereztek be, s nagyon jól képzett flamand festőkkel is találkoztunk. Mint az a következőkből kiderül azonban, a flamand festők nem

élénk és világos színeiken keresztül váltak híressé, hanem a fekete szín festésében elért óriási sikereik alapján.

Fekete a középkorban

A középkorban szoros összekapcsolódás alakult ki a fekete öltözék és a jó keresztények askétikus ideáljai között, olyan ideálok, melyek legmagasabb szintű kifejeződésüket a bencés szerzetesek szűzességi fogadalmat tett rendjében találták meg. A szerzetesi askétizmus azonban nem maradt egyszerű, az idők folyamán a szerzetesi öltözék igen kidolgozottá vált, bár megtartotta sötét színárnyalatát. A kereszteshadjáratok idején az asketikus fekete alázatos üzenete agresszív tartalmat is nyert, a templomos lovagok által történő használata csak egy példa erre. Norman Cohn szerint ez a rend biztosította az egyháznak a leghatékonyabb harci erőt a Szentföldön, a hősiességéért Szent Bernát, az első kereszteshadjárat meghirdetője jutalmazta őket. A templomos zászló fekete-fehér színű volt, amelyben a fehér „Krisztus barátai iránti szelidséget”, a fekete pedig „az ellenségeivel szembeni kegyetlenséget” jelentette, azaz mindenekelőtt az iszlámmal szembeni vadságot. (Cohn 1975:76.) Ugyanebben az időben vált a fekete „a gyász színévé (mindenütt) a keresztény világban, a temetési szertartásokon, a halotti torokon ... ez jellemezte a temetőket és a templomok környékét a feketébe öltözött emberek megjelenésével.” (Fickeler 1962:103.)

Remélem, be tudom mutatni, hogy a fekete öltözék ezen különböző megjelenési formái fontos szimbolikus aspektusát képezték annak a forradalmi átmenetnek, amely a középkorban megkezdte az európaiak és a keleti Mediterráneum és Ázsia viszonyának átrendezését. Ezt az állítást megalapozza a ragyogóan festett textiliák nem-nyugati civilizációs monopóliumáról korábban ismertetett kép, melyben ezt arra használták fel, hogy alapvető erőforrásokat, mindenekelőtt rabszolgákat szerezzenek be a periférikus Európából. Ha a színes textiliák hatását nézzük a kereskedelmi egyensúlyra, feltételezhető, hogy veszélyt jelenthettek minden olyan társadalom számára, amely maga nem tudott jó minőségű festett textilt előállítani. A következőkben azt ismertetem, hogy ez a körülmény miként segíthette elő az európaiaknak a feketéhez való elkötelezettségét.

Az európai kultúrának a színekkel szembeni általános bizalmatlanságával kezdjük. A középkori keresztények irtóztak a bíbortól, s azt a királyi színből, amilyen Bizánc alatt volt, a feketéhez hasonló szimbólummá, a büntetés, a melankólia és a halál színévé változtatták. (Brooke 1967: 48–

49.) A vöröset a kísértő ördöggel kapcsolták össze, míg a sárgát, a császári Kína állami öltözékeinek színét, az érzékiséggel és a gyávasággal, és ezt választották ki Júdás ruhájának színévé. (Brooke 1967:64). Későbbi századokban a keresztények a zsidókat sárga jelvények viselésére kényszerítették (Beaulieu és Baylé 1956:143; Rubens 1967:32;94–100). A szicíliai dialektusban a rosszra, korruptra, elvetendőre használt szó a tintu, egyben festettet is jelent. Ugyanez a kapcsolat fennállhat más európai nyelvekben és dialektusokban is. Természetesen találkozunk vele az angolban, amelyikben a „szennyes” szó egy időben festettet is jelentett, és mint ahogy ma is bemocskoltat etikai értelemben – a rothadás által beszennyezett az Oxford English Dictionary szerint. Az angolban, s talán más nyelvekben is, a festés során használt pácokra néha, mint „menstrua”-ra utaltak, mely szó undort kelthet a menstruációs vérre való utalásával. (Lásd például Berthollet, egy 18. századi szerző a festés elméletéről, idézi Beer 1960:29)

A színekkel szembeni bizalmatlanság része volt a középkori kereszténységet és mindenekelőtt annak szerzetesrendjeit uraló askétikus kódnak. Ezek közül eggyel, a bencésekkel foglalkozom itt. Szent Benedek alapította a 6. századi Itáliában, s az ezt követő két évszázadban a szüzességi fogadalmat tett szerzetesek közösségei gyorsan elterjedtek a frank hátságban, amely Burgundiától egészen Flandriáig terjedt (lásd a térképet *Catholic Encyclopedie*. 289) Koruk forradalmi élcsapataiként ezek a közösségek erdőségeket tisztítottak meg, javították a mezőgazdasági technikát és szerepet játszottak több ipari szakma továbbfejlődésében. (Boissonnade 1964:103, 157). A közösségek elkötelezték magukat a nehéz fizikai munkának és Szent Benedek szabályai szerint éltek. Benedek nem volt szélsőséges askéta, mint ahogy a legkorábbi keresztény szerzetesek azok voltak Egyiptomban. A munkára való koncentrációja eleve megakadályozta az önsanyargatást, amely a fizikai képességeket és az egészséget rongálta. A ruházatkodásra vonatkozóan szabályai meghatározták, hogy a szerzeteseknek szerény ruhát kell hordaniuk. Télen a ruhának nehéznek, nyáron könnyűnek kellett lennie, másban nem különbözhetett. A színre és a szabásra vonatkozóan: „a szerzetesek nem lehetnek kihívóak, ruhájuknak olyannak kell lenniük, amilyen a környéken található, vagy amilyet a legolcsóbban lehet kapni”. (Benedict 1963:174–180.)

Tiron „Az egyházi rendek ruházatának története” című munkájában azt írja, hogy az első bencések fehér ruhában jártak a büntelenség jeleként. (Tiron 1945:40,67.) Szent Benedeket gyakran ábrázolták fehérben, egy fekete kázmzás köpenyben, s életének egy jól ismert epizódja azzal az

idővel foglalkozik, mikor egy feketerigó, az ördög szimbóluma, majdnem elcsábította, hogy kapcsolatot kezdjen egy nővel. Mindennek ellenére, a 8. század végére a feketét tekintették a par excellence szerzetesi színnek. A későbbi századokban a bencésekkel foglalkozó számtalan dokumentum utal rájuk, mint nigri monachi-fekete barátokra. (de Valous 1935. I. köt.: 238.) Miként történt meg, hogy, egy szabályt követve, amely nem határozta meg a ruha színét, csak helyi eredetét és olcsó árát, a bencéseket ezzel a fekete színnel azonosíthatták – azon madár színével, amely morálisan megkínózta szentjüket? Két lehetséges válasz van e kérdésre. Az egyik, hogy olyan festetlen gyapjúholmit viseltek, melynek természetes színe sötét volt; a másik, hogy ruháikat feketére festették olcsó helyi festékanyaggal. Szerintem mindkét magyarázat helytálló, csak különböző időszakokban.

Vita van arról, hogy Szent Benedek ragaszkodott-e ahhoz, hogy szerzetesei festetlen ruhában járjanak. (Davenport 1948:99.) De Valous szerint azonban „a fekete ... az egyházi törvényhozók gondolkodásában természetes fekete volt ... és nem ... művi”. (de Valous 1935. I. köt.: 238.) Több apátnak és pápának nyilatkozatát idézi a 12–14. századból, amelyekben a szerzeteseket megróják, mert festett ruhát viselnek. (de Valous 1935: 239–240.) Hogy valamikor festetlen ruhában jártak, azt alátámasztják ismereteink a juhok színéről a középkor elejéről. A háziasítás folyamán az egyik legfontosabb átalakulás az volt, hogy az állatok a nyáj-selejtezések során elvesztették színezetüket. A színvesztés összekapcsolódott a textilfestés terjedésével, mivel a festékek (kivéve a feketét) nem fogták meg az eleve színnel rendelkező gyapjút. (Ryder 1969:495.) A vaskorszakban a mediterrán juh fehérebb lett, ugyanúgy, ahogy az angliai, észak-franciaországi és flandriai juhok, ahol a rómaiak fehér fajtákat vezettek be, amelyek gyapját meg lehetett festeni a bíborcsigából készített festékekkel. (Epstein 1962: 292; Ryder 1969:50–511.) Róma bukása után azonban a mediterrán hatás csökkent és az európai juhok sötétebbek lettek. Ryder azt állítja, hogy i.sz. 1000 körül az észak-afrikai és az észak-európai gyapjúnak természetes színezete volt (Ryder 1969:510), és hogy korábban Nagy Károly idején „a fehér juh minden valószínűség szerint kivétel volt”. (Ryder 1964:6.) Hogy mennyire sötét színűek voltak ezek a gyapjúk, az már más kérdés: a legtöbb forrás arról számol be, hogy színük a szürkésfehértől a barna több árnyalatán keresztül a sötétszürkéig és feketéig terjedt. De még ha a fekete nem is vált uralkodóvá, a természetes színezetű gyapjúk jellegzetesek voltak sötét színük következtében, különösen, ha összevetjük Bizánc élénk selymeivel. A sötét színárnyalat szimbolikus volt a helyi árukhöz való elkötelezettségben, amelyet Szent Benedek előírt.

A Nagy Károly idején végrehajtott mezőgazdasági újítások és az iszlám (és Bizánc) ellen meghirdetett kereszteshadjáratok időpontja között a bencés szerzetesek ruhája, bármi is volt pontos színe, veszített egyszerűségéből. Értelmesnek tűnik az a feltételezés, hogy ez a változás szorosan kapcsolódott nemcsak a szerzetesrendek méretének és bonyolultságának növekedéséhez, hanem a flandriai textilipar fejlődéséhez, s az ezzel összefüggésben álló átmenethez, melyben az európaiak a korábbi védekező helyett támadó magatartást vettek fel a kelettel szemben. Az egyszerű ruházat teljes bojkottot jelentett a luxuscikkekkel szemben. Ha ezt logikailag végigvinnénk, az ilyen egyszerűségi programok teljesen megszüntették volna a helyi textilpiacot. A fekete ruházat kidolgozottabbá válása alakult ki és vette át a teljes elutasítás helyét, kialakult a különleges ruhák iránti pozitív kereslet. Elvi jelentősége volt azonban ezen textilanyagok hazai eredetének, ezek „európai gyártmányok” voltak.

Burgundiában és Flandriában már a 9. században kialakult egy irányzat a szerzetesi élet ritualizálására, a szerzetesek életének uniformizálására, s a szerzetességnél már nem annyira a fizikai munkát, mint inkább a zsol-táréneklést és a halottak lelki üdvéért való közbenjárást hangsúlyozták. Ezzel együtt megváltozott a szerzetesek ruhája is, hogy tükrözze megnövekedett gazdaságukat és szabadidejüket. A valószínűleg továbbra is festetlen kázmza bonyolultabbá vált. A kelmét már nem a kolostorokban szőtték, nem is a kolostorhoz tartozó asszonyok készítették, másutt készítették és vásárolták, elsősorban flamand anyagokat alkalmaztak. Az új általános szabályzatok szerint a szerzetesingek, mindenekelőtt a karingek, redőzöttek voltak, bokáig értek és elég bőveek voltak, hogy a szabad mozgást biztosítsák. A szerzetesek ruhája ebből következően nagyobb volt, mint másoké. A legnagyobb apátságok képviselői felülvizsgálták a helyi kolostorokat, hogy ellenőrizzék, vajon elég napi kenyéren és vízen tartással büntetik-e azon szerzeteseket, akik nem voltak hajlandók ezeket a nehezen elhordható csuhákat hordani, vagy éppen az ellenkező bűnbe estek: festett csuhával, vagy más luxuscikkkel rendelkeztek. Az ellenőrök feljelentették az ellenző apátokat a püspöknek. A csuhák száma is nőtt. Míg Szent Benedek Szabályzata egy szerzetesinget és egy csuklyát írt elő egy időpontra, a 9. századi szerzetesek már kettőt kaptak. Vászon alsóneműt is viseltek (ez tükrözi a flandriai vászonipar növekedését), szandáljuk, vászoncipőjük és prémes köpenyük is volt, amely ruhadarabokra a 6. századi szabályzat nem utal. (Dulcy 1934:79; Schmitz 1948; de Valous 1935. I. kötet: 230–235, 241–242.)

Bár megszakította a viking támadás, a kidolgozottság bencés mozgalma megújult a 10. században a burgundiai clunyi apátság felépítésével, amely bővelkedett európai készítésű festett üvegablakokban, ezüst serlegekben és gazdag díszítésben. A szertartások előterbe állításával és az aszketikus témákkal való foglalkozás közben a cluny-i szerzetesek gyakorlatilag felhagytak a fizikai munkával, s idejüket (még mindig félve a semmittevéstől) zsoldárénekléssel s a halottak lelkéért való imádkozással töltötték. Benedek napi negyven zsoldár éneklését írta elő, de a cluny-i kórus szerzetesei 170-et énekeltek. (Rosenwein és Little 1974:7) Ráadásul szertartásá változtatták a sétát, öltözködést, ülést, evést és egy titkos jel-nyelvet találtak fel. Nemcsak alsóruhával rendelkeztek, de vászon lepedőn aludtak, s vászonneműiket nyáron kéthetente, télen háromhetente kimosták. Az apátság egy új tisztségviselője, a kamarás biztosította számukra a ruházatot, s ez olyan fontos funkcióvá vált, hogy fokozatosan ellenőrzése alá vonta a közösség pénzügyeit. (Evans 1968:70–79; Hunt 1967:58–59; 79–80.)

Szent Benedek azt mondta, hogy a szerzetesek a szegényeknek adhatják ruháikat, ha még egy kicsit lehet hordani őket, de sohasem gondolt arra, ami a 14. századra a tényleges gyakorlattá vált: ekkor a szerzetesek minden karácsonykor új csuhát kaptak, s minden második évben új köpenyt és csuklyát.⁶ A 12. és a 13. században elterjedt az a gyakorlat, hogy a szerzetesek ruhajárandóságot kaptak (angolul „wage”-nek, bérnek nevezték ezt) s így lehetővé vált, hogy maguk vásároljanak be. (Knowles 1948: 288–289.) Mint az udvari ruházat, az egyházi ruházat is megbízás alapján készült (Espinás II.köt.:288–289.). Egy 14. századi feljegyzés szerint, majdnem annyiba került a cluny-i szerzetesek ruházása, mint etetésük, s számos vendégük ellátása. (de Valous 1935. I. köt.: 248.) Egyértelmű, hogy a „fekete” szerzetesség, amely számbelileg igen felduzzadt, több száz európai takácsnak biztosított foglalkozást.

A 13. századra, ha nem korábban, a Fekete Barátok már festőknek is adtak munkát. Részben azért, mert a kereszteshadjáratok gazdaggá tették a kolostorokat, de valószínűleg részben azért is, mert az európai juhok újra kifehéredtek. A flamand ipar további fejlődésével, de különösen a firenzei textilfestés elterjedésével a juhtenyésztők javítani kezdték állományukat, hogy megfelelhessenek az ipari keresletnek. (Duby 1968:145–146.) A legvállalkozóbb szelleműek az új cisztercita rendhez tartoztak, amely 1098-ban szakadt el a bencésektől. Tiltakozásként a cluny-i „dekadenciával” szemben, a ciszterciták a fizikai munkához való visszatérést prédikálták, és

elkötelezettségük nagy szerepet játszott a juhtartás 12. és 13. századi „rendezett és tervezett elterjedésében”. (Trow-Smith 1950:67–69, lásd 1953: 51–53.) A szétszórt birtokokat nagy gazdaságokba egyesítve és kolostori majorságokat állítva fel Lincolnshireben, Yorkshireben és a kontinensen, ez a rend a flamand és észak-olasz vásárlókon tartva szemét, szelektálja juhnyájait, s hagyta, hogy kosait másutt is felhasználják a tenyésztésnél. Eileen Power szerint a ciszterciták a 18. századi „újító földbirtokosok” szellemét mutatták. (Power 1941:20–26; lásd még Verhulst 1972:301–313.) „Puritán” ethoszuk szimbólumaként elvetették a cluny-i kidolgozottságot, a festett üveget sima üveggel helyettesítették, az ezüst kelyheket és kereszteteket ónnal és fával. Visszatértek Szent Benedek Szabályzatának betűihez ruházódásukban is, elvetették a plusz ruhát, a fehérneműt és ágyneműt. Lényeges, hogy festetlen szerzetesingük fehér, vagy szürke volt, bár fekete köpennyel takarták el, mikor a kolostoron kívül voltak: a ciszterciták, mint Európa fehér szerzetesei váltak ismertté. (Dickinson 1962: 72–73; Evans 1968:44–45.) Az ő és a mezőgazdasági területek világi földbirtokosainak hatása következtében egyre nehezebbé válhatott ebben az időben a festetlen fekete gyapjú beszerzése.

Bármilyen okozta is a festett fekete ruházat elterjedését, kétségtelen tény, hogy hasonlóan más kidolgozottabb aszketikus ruhához, ennek kialakulása is a helyi nyersanyagoktól és a helyi iparosoktól függött. Közepes minőségű fekete szint lehetett nyerni faszénből, salakból, vasporból, és a cersavban gazdag tölgyfakéregből. Az európai indigó, főleg ha buzérral keverték, olyan fekete színt adott, amelynél egyetlen keleti anyag sem volt jobb minőségű, és Flandriában bőségesen lehetett mind európai indigót, mind buzéért találni. (Espinás 1923 I.köt.:25–26.) A flandriai festőket az általuk használt festékanyagok és festési eljárások alapján kategorizálták, s volt egy kategória, a corroyeurs, amely a végső kelmekikészítésre és a fekete tere festésre specializálódott. A szabályok megtiltották ezen kategória tagjainak, hogy rosszabb minőségű festéket használjanak, vagy hogy keverjék a kéreg festékeket vagy a vasport az európai indigóval. (Coornaert 1930: 196; Espinás: 1923 II.köt.:150.) Az ilyen magasszintű minőségi ellenőrzésnek köszönhetően a flamand fekete lett a legjobb Európában, s ugyanakkor a flandriai színek közül a fekete volt a legjobb színvonalú. (Baxandall 1972:15). Ráadásul a legjobb minőségű fekete viselése mellett is megmaradhatott az ember Szent Benedek Szabályainak szelleménél, ha nem is betűinél. Ez a szabályzat a híveket a földi örömről való lemondásra hívta fel, de mivel feltételezte, hogy a világiasság szorosan kapcsolódik az egzoti-

kus és költséges luxuscikkek gyanús fogyasztásához, tilalmi főleg az idegen áruk ellen irányultak. Szemben a sokszínű textilanyagokkal, a fekete kelmét magán Európán belüli munkafolyamatokkal dolgozták ki. A 16. században a tridenti zsinat elismerte ezt a tényt azzal, hogy a „művi”, vagy festett fekete ruhát tette meg a szerzetesi és papi öltözéknek. (de Valous 1935 I.köt:238.)⁷

A megelőző lapokon megkíséreltem bemutatni a folyamatosságot a korai dísztelen szerzetesi ruha és annak későbbi kidolgozott formája között: mindkettő elutasította az élénk színű anyagokat, amelyek a legtöbbször, ha nem is mindig, importáltak voltak. Ebben az értelemben mindkettő szimbolizálta azt az áldozatot, amely szükséges a hazai növekedéshez és fejlődéshez; mindkettő tartalmazta a megtartóztatás üzenetét. Különböztek azonban az emberi egyenlőségről szóló üzenetükben. Az egyszerű, dísztelen feketénél annyira nem volt lehetőség a variációkra, hogy viselői nagyon egyformán nézhettek ki. A későbbi kidolgozások, bár elsősorban a helyben hozzáférhető forrásokra támaszkodtak, lehetővé tették a különbséget a szövés módban, méretben, szabásban és díszítésben, melyek a társadalmi státusz jelzői lettek. A következőkben meg szeretném vizsgálni a fenti következtetések kapcsolatát a fekete ruhának a középkorban elterjedt másik jellegzetességével: a feketének mint gyászruhának használatával. Nem fogok logikai érveket keresni a fekete és a halál kapcsolatára – ezek az érvek eleve problematikusak, hiszen a kapcsolat nem univerzális – azzal fogok foglalkozni, hogy a középkorra jellemző halál-fogalom milyen közel áll az áldozat szelleméhez, amelyet mind dísztelen, mind kidolgozott formájában a fekete szimbolizált.

A középkori európaiak szakítottak a korábbi civilizációk szokásaival, amelyekben az uralkodókat és nemeseket kincsekkel együtt temették el és halhatatlannak tartották. Ehelyett ők a halált pesszimiztikusan, mint egalitáriánus állapotot ábrázolták, amelyben mindenkit belső és nem külső bűnök és erények alapján ítélnék meg. A gyakorlatban a világi nemesek gyakran választották a szerzetesi ruhában való eltemettetést. Ahogy civilizációjuk fejlődött, a halálról alkotott fenti egyszerű elképzelés rituálékkal telítődött és fokozatosan elveszítette egalitáriánus jellegét. Jellemző ezen változásra az a mód, ahogy a cluny-i szerzetesek és az egyházi felépítmény más részei gondjaikba vették az emberek lelkét és ellenőrizték annak fejlődését a pokol és a mennyország között egyre fontosabbá váló limbuson keresztül, melyet purgatóriumként ismerünk. (Boase 1972) Félve az ítélet napjától, a gazdag emberek földet hagytak az egyházra, szinte az üdvözü-

lésre fizetett foglalóként, s haláluk előtt néhányan, minden tulajdonukkal együtt, kolostorba vonultak. (Rosenwein és Little 1974: 13) Ráadásul a családtagok nemcsak közvetlenül a halál után fizettek miséket az elhunyt lelkiüdvéért, hanem több évvel később is. Mindebből következett, hogy egy szegény ember lehetősége sokkal kisebb volt az üdvözülésre, mint egy gazdagé, függetlenül az Írás által lefektetett elvtől, hogy könnyebben jut át a teve a tű fokán, mint ahogy egy gazdag a mennyországba jut. És a gazdagok felbátorodtak, mikor Macon grófja Cluny apátjától speciális diszpenzációt kapott, hogy durva szerzetesruhája alatt puha vászonneműt viselhet, mivel a durva csuhát még a halálban is elviselhetetlennek tartotta. (Hunt 1967:95.) Hasonló hatással járt, hogy a velencei nemesek testét „kérdő szerénységgel a vándorszerzetesek csuhájába öltöztették”. (Davis 1975: 50.)

A szerzetesi ruha kidolgozottabbá válásához hasonlóan, a halál fogalmának fejlődése is nemcsak tükrözte az agresszív civilizáció növekedését Európában, hanem szerepet játszott annak fejlődésében is. Például az üdvözülésért adományozott földek segítettek a keresztetek pénzelésében, akik kiterjesztették a területi határokat, és helyet biztosítottak a kereskedelemnek a Közel-Keleten. Az ilyen adományok a szerzetesi élet átalakításában is szerepet játszottak, a fizikai munka helyett már az éneklésen és az imán volt a fő hangsúly annál is inkább, mert a kapott föld már „teljesen megszervezve és a szükséges munkás személyzettel ellátva, azaz ... 'föloltözve' emberekkel és állatokkal” került a kolostorok birtokába. (Duby 1968:70.) Az ilyen adományoknak köszönhetően, a szerzeteseknek nem kellett újabb területeket termővé tenniük, s könnyű életük volt, mint a lordoknak. (Duby 1968: 70.) Már láttuk, hogy milyen mélyen belekeveredtek az európai ipari termékek feltűnő fogyasztásába. Ily módon az ördög-től való félelem, ha az egyháznak tett adományokhoz vezetett, biztosította, hogy a felgyűlt gazdagság visszakerüljön az európai gazdaságba, s ne tűnjön el importált selymek és fűszerek vásárlása közben. A sötét gyapjúruhában való eltemetés e tényező fontosságának üzenetét hordozta, ugyanúgy, „mint a saját ország földjébe való eltemetés” – mely szintén szimbólikus visszatérése volt a testnek, s mely különös jelentőségre tett szert a kereszteshadjáratok idején. (Huizinga 1954:143–144.)

A halál témájának kidolgozottsága, a temetési szertartások, az eltávozott lelkéért való zsoltáreneklés addig a pontig növekedtek, hogy mikor a 14. században a pestis megtizedelte a lakosságot, a mindennapi életet a gyszolás vetette uralma alá. Huizinga leírása a pestis sújtotta Burgundiá-

ról mutatja, hogy két elképzelést hangsúlyoztak. Az egyik a nagy öröm volt azon lelkek üdvözülése miatt, melyekét a gazdagság többé-kevésbé biztosította, de a másik a halálnak evilági oldalával foglalkozott: a test felbomlása, a giliszták által ellepett belső részek annak emlékeztetésére szolgáltak, hogy a dicsőség, hírnév és egzotikus luxuscikkek a státusz mulandó jelzői, amelyek azután irrelevánssá válnak. (Huizinga 1954:138–151.) Ha a fekete ruha megfelelő szimbóluma volt az egyszerű halálnak, akkor a kidolgozott fekete ruha és a temetési díszek megfelelő kompromisszumok voltak, mikor a kezdődő fejlődés intenzívebbé tette a társadalmi tagozódást, és az ilyen díszítéseket lehetővé tette. Anélkül, hogy fel tudnánk fedezni azt az utat, amelyen keresztül a fekete átvette a fehér helyét a gyász színeként, azt feltételezhetjük, hogy a fekete gyászszíneként való fokozott használata nem elsősorban a halál szimbólumaként, hanem a jámbor önmegtartóztatás szimbólumaként játszott szerepét erősítette.⁸

Reneszánsz pávák és pingvinek

A forradalmi középkori időszakot követő két évszázadban a fekete ruha használata megmaradt és még nagyobb formai változatosságot öltött. Ezek között volt a királyi fekete, melybe néhány őszintén katolikus udvar belső körei öltöztek, mint például Jó Fülöpé Burgundiában, vagy II. Fülöpé Spanyolországban. A fekete öltözék elterjedt a protestánsok között is, akik között voltak olyanok, akik elvetettek minden cicomát, mivel azt implicite vagy explicite színesnek tartották, mások pedig közülük pozitívan viszonyultak a jól szabott fekete öltözékhez. Az ezek által közvetített üzenetnek, minden eltérése ellenére, volt közös jellemzője, s folyamatos volt a középkor bencés üzenetével. A közösséget most sem lehet a logikának tulajdonítani, s nem hiszem, hogy a fekete ruha értelmének két vagy több történelmi időszakon keresztüli folyamatosságát a „kulturális leülepedéssel” lehetne megmagyarázni. Az időszakokon keresztüli folyamatosság, s a különböző társadalmi csoportok és osztályok közötti közösség magyarázatát inkább bizonyos társadalmi folyamatok állandóságában és általánosságában kell keresni, esetünkben azon folyamatokban, amelyekkel a színes textilipar központjai kivonták a legszükségesebb erőforrásokat az importáló területekről, amivel széles körű tiltakozást váltottak ki ezen a már differenciált és osztálytagozódott területen.

Ennek alapján azon új módozatokra kell figyelmünket fordítanunk, amelyeken keresztül ezen folyamatok kibontakoztak a reneszánsz időszakában, mivel míg a középkor, elemzésünk kiinduló pontja, a bizánci és isz-

lám hegemónia kora volt, addig a 14. században más, akkor már Európán belüli hatalmi viszonylatrendszerből kell kiindulnunk. Észak- és Közép-Itália városai és a pápai udvar Rómában alkották a szignifikáns civilizációs központot az Alpoktól északra eső Európa számára.

A reneszánsz Itália Bizáncnak mindenekelőtt selyemiparában elért sikereiben volt örököse. Az arab hódítás már jóval az első kereszteshadjárat előtt elhozta Spanyolországba és Szicíliába az eperlevelet evő selyemhernyót, s a 13. század végén, az Ázsián keresztül selyemutak mongol pacifikációjának segítségével elterjedt Toszkánában, ahol Lucca és más városok állítottak elő selyem kelmét. A következő másfél évszázad során az ipar elterjedt Itália valamennyi nagyobb városában – Genovában, Velencében, Firenzében, Milánóban és Bolognában. Mikor a gyapjúért folytatott verseny komolyabbá vált az angliai ipar kialakulása következtében a 14. században, az itáliai textiltermelés súlypontja átment a gyapjúról a selyemre, s ez a finom keleti fonál és nem a nyugati gyapjú szavatolta az olasz terjeszkedést (Heers 1971:1093.). A 15. és 16. század valamennyi virágzó régiója közül (Flandriát, Burgundiát és a Valois Párizst is beleértve) Lombardia és Toszkána itáliai területei kerültek legközelebb ahhoz, hogy újra megvalósítsák nyugati talajon, nyugati módosításokkal Bizánc keleti civilizációjának ragyogását.

Az itáliai textilárúk, selymek és gyapjúk egyaránt, semmivel sem voltak szintelenebbek, mint Konstantinápoly luxuscikkei. Jól ellátva a keleti festékanyagokat szállító távolsági kereskedelmi utakkal, a reneszánsz Itáliát szinte elöntötték a színek. Páva témái között voltak azok a tarka ruhák, amelyekben az ujjaknak különböző színei voltak, a nadrágszáraknak szintúgy, s a testet megint más szín fedte. A bonyolultan szabott ruhákon számtalan hasíték volt, hogy látszódjék az alatta levő színréteg is. A színvariációk lehetővé tették, hogy az egyének maguk tervezzék meg ruháikat, s az udvari divat „olyan gyorsasággal változott, ami korábban ismeretlen volt”. (Chamberlin 1967:52–56.)⁹ Róma bukása óta először, vörösök és bíborok alakultak ki, nemcsak az uralkodóknak és az udvariaknak a kevésbé elit társadalmi rangúaktól való elválasztására, hanem a kereskedő elit számára is.

Volt néhány kivétel is. Firenzének, az első gyapjú-városnak Medici uralkodói megtartották a középkor hosszú sötét köpenyét. Velencében a nemesek megtartották fekete gyapjú ruházatukat, mely korábban osztályuk jellemzőjévé vált, mivel ez a város, hogy megtartsa kiemelkedő szerepét a mediterrán kereskedelemben, a mértékletesség és józanság pózát

vette magára, szemben a külföldi hajók sokaságával, melyek egzotikus árukkal töltötték meg lagunáit és csatornáit. (Molmenti 1880:96–106, 275,282,365.) Egy másik típusú kivételt mutat egy 15. századi hagyatéki leltár Genova környéki vidéki területről, mely szerint a helyi földbirtokosnak 22 fekete szövete volt s csak 18 zöld, 9 barna vagy szürke, 7 fehér, 6 vörös és 3 kék. A fekete, amely oly ritka volt a város gazdag kereskedőinél, a gyászon kívül, sokkal gyakrabban öltöztette a hűbértokok nemeseit. (Heers 1971:1105.) Ahol a kereskedők el akarták rejteni gazdagságukat, hogy bizalmat keltsenek, ott néha ők is feketébe öltöztek; Velence kereskedői említésre méltó példáját adják ennek. (Molmenti 1880:276.) Végül jámbor szentek, mint Sienai Bernát, kétségbeesésüket fejezték ki az új szertelenségeket látván. De ezek csak kivételek voltak, s hamar elhomályosították őket a színpompás stílusok, az újdonság „örjöngő” keresése, amely annyira elragadta a reneszánsz városok felsőbb rétegeinek férfiai és asszonyait. (Heers 1971: 1097–1098.) Néhány kivételtől eltekintve, az Alpokon túli Európa megfakult, elvágva a jó minőségű festékanyagokhoz való közvetlen kapcsolattól. Különösen az angol termelők álltak hadilábon a színekkel, annak ellenére, hogy a festékanyag országuk egyik fontos importcikke volt. (Thrupp 1966:270.) „Manapság”, mondotta egy 16. századi kelmefestő elképzelés tervezője, Angliában „mindenki, aki megengedheti magának, nem vesz magára olyan ruhát, amelyet birodalmában festettek. – Hozzá nem értő festőink ... legalább annyi festéket öntenek ki a mosóvízzel és folytatnak el az esővízzel, mint amennyit a ruhákhoz felhasználnak”. Ugyanakkor a színek „fontosak az angol nemzetnek ... „Nélkülük külföldieket teszünk gazdaggá, s honfitársainkat szegényítjük el”. (idézi Tawney és Power 1965:130–149.)

Egy 1552-es királyi rendelet valódinak, azaz nem hamisnak, vagy általánosan minősítette a következő színárnyalatokat: skarlát, vörös, karmazsin, és azután egy sor leírhatatlan árnyalatot a barnás-kéktől, a narancs-homokszínű, rozsdabarnán, márványszínen, a juhszínen, oroszlánszínen, a vasszürkén egészen az „új szomorú színnek” és a „tarka-barkának” nevezett színekig. (Linthicum 1963:11.) Az utóbbi, függetlenül a szó mai használatától, egy sötétkék volt, amelyet forrázott fából gubaccsal és rézszulfáttal (copper sulphate) készítettek. Az angol festők fent idézett kritikája kiterjedt az általuk használt festékanyagokra, azt vetették a szemükre, hogy nem a Flandriában is elterjedt európai indigót és buzéért használják, s így magas áron gyenge árut állítanak elő. (idézi Tawney és Power 1965: 130–149.) Nem található e rendeletben, de a korban még számos szörnyűség

színárnyalatot állítottak elő (ezek neve egy másfajta szimbólumelemzésre nyújtana lehetőséget): patkányszín (sötétszürke), lóhús (bronzszerű, mint a nyüzött peklovak bőre), libaszar (sárgás-zöld). (Linthicum 1963:33–36.) Gyorsan át lehet látni a festés helyzetét William Harrison színlistájából, mely 1587-es *Description of England* című művében jelenik meg, s állítólag arra szolgál, hogy „a fantaszta fejeket elragadtassa”. Ebben találkozunk ördöggel a kerítésen (egy vörös színárnyalat), borsókásasárgával, de megjelentek a libaszar-zöld is. (Harrison 1868:148.)

A 16. század közepi Angliára nem a színek, hanem az általában nem festett, vagy „szomorúan” festett gyapjúposztó exportja volt a jellemző. Ezen posztó legfontosabb külföldi piacai a Baltikumban és Kelet-Európában voltak. A kereskedők, akik ezt Indiába szállították, attól féltek, hogy „hajóik el fognak korhadni a folyókon”, ha ragaszkodnak az eladáshoz. Indiában a jelentősebb emberek angol duplaszéles fekete gyapjuszövetet használtak elefántjaik és lovaik betakarására. (Fisher 1950:157) Ez okozza, hogy egy 16. századi megfigyelő arról panaszkodik: mikor két évszázaddal korábban Anglia áttért a nyers gyapjú exportról a posztóexportra, gazdagsága csak félig alakult ki: mivel a festetlen, vagy rosszul festett posztó exportja „tökéletlen dolog”. Csak a teljesen kikészített áruk exportja tudja megoldani a forgalom, a profit és az állandó ipari alkalmazás problémáit, mivel a félkész termékeknél ez inkább bírja a külföldi versenyt. (Friis 1927:281; Wilson 1965:69–79.)

A reneszánsz Itália színes textilárut, valamint ezüst és aranyszöveteket szállított az Alpokon túli Európába, beleértve Angliát is. A csereárúk valamennyire különböztek a középkoriaktól. Míg Bizánc és a muzulmán Spanyolország az európaiakat a rabszolgakereskedelemben való bekapcsolódásra készítette, addig a reneszánsz kereskedők ehelyett az Alpokon túli Európából nemesfémforrást csináltak.¹⁰ Mérsékelt mennyiségű nemesfém került Európába a keresztshadjáratok idején, a fosztogatások eredményeként. Jelentősebb volt a Dél- és Közép-Németország, Csehország és Magyarország hegyeiben és dombjaiban bányászott nemesérc. John Nef szerint 1450 és 1530 között a közép-európai bányák éves ezüstkitermelése ötszörösére növekedett, s olyan csúcst ért el, amely nem ismétlődött meg egészen a 19. századig. (Nef 1941; lásd még Hodgett 1972:157–160.) Bármilyen is volt a nemesfémek forrása – később Amerikából érkezett –, az észak-európaiak nagyon érezték hiányát. Az arany és az ezüst lényegi elemek voltak az államok kialakulásában, a bürokráciák megszerveződésében, és a zsoldoshadsereg toborzásában. A 14. század közepétől kezdve az uralkodók és a lakosság egyaránt „panaszkodott a nemesfémeknek Itáliába való

kiáramlása miatt... ami körülbelül megfelelője volt az Itáliából a Levantéba való kiáramlásnak”. (Lopez, Miskimin és Udovitch 1970:101–128.)

Az olasz hegemonia és a nemesfém kereslet azonban nem egyenlően oszlott el, ahogy azt Braudel fogalmazta, ez a „szűk északra futó kereskedelmi utak csatornáival mellett” terjedt. (Braudel 1972. I. köt.:223.) Ezen utak fő nyálábja egy olyan folyosót, vagy földsvívet alakított ki, amelyet egyik oldalról Kelet-Franciaország, a másik oldalról Magyarország és Lengyelország határolt, s amelyik északra egészen Angliáig és Skandináviáig terjedt. Nyugatra ezen folyosótól, Franciaországban és Spanyolországban, a centralizáló királyságok sikeresen álltak ellent az italizálásnak, és a pápaság terhes pénzügyi követeléseit az „olyan kevésbé egységes országok” felé irányították, „mint Németország”. (Dickens 1966:35.) Ennek következtében a mediterrán kereskedelem nagy többsége, az alpesi hágókat átlépve, a Rajna mentén haladt. Mindenütt, ahova behatolt, a helyi gazdaságot új termelési és kereskedelmi szintekre készítette, s egyben a nemesfémek fokozott kiadására. „A földrajztudósok egy-egy folyó vízgyűjtő medencéjéről beszélnek, itt egy sor üzletág vízgyűjtő medencéjével találkozunk a pénzfolyók mentén, a genovai és firenzei bankárok hasznáival”. (Braudel 1972 I. köt.:386,393.) A kereskedelmi mérleg az észak számára kedvezőtlen volt, „érthetően”, de ennek ellenére, az északi kereskedők és iparosok „inasokként a dél városainak irányítására vártak”. (Braudel 1972 I. köt.:215.) Angliában ez a helyzet számos Itália-ellenes lázadáshoz vezetett a 15. században (Myers 1963:73, 159–162; lásd még Holmes a firenzei kereskedőkről Londonban).

A reneszánsz kori itáliai hegemonia földrajza nyújtja a kulcsot a színeknek a kulturális tájképben való teljes megoszlásához. Ez az eloszlás nem teljesen korrelált a szegények és gazdagok, észak és dél, vagy akár protestánsok és katolikusok közötti ellentét-rendszerrel. A pingvinek jelentkezése gyakori volt, de ez túlmélt a vallási és osztály-határvonalakon, különböző formákat öltött a különböző csoportoknál, és különböző módon állt szemben azzal az itáliásított pávaképpel, amely valamennyiüket zavarta. Csak a folyamatok egy sorának vizsgálata, köztük az egyenlőtlen kereskedelmi mérleg, a gazdagság és a hatalom belső elhelyezkedése, magyarázhatja meg a korszak színválását. (A folyamatoknak ez a rendszere egyben megvilágíthatja az itáliai befolyás alatt álló folyosó néhány speciális vonását, például azokat a nehézségeket, amelyek ezen a területen később az államilakításokban felmerültek.)

A pingvin szimbolizmus egyik megjelenési formája a „fekete udvar” volt; Burgundia hercegi udvara jó példa erre. Ez rivalizált a francia királyok

udvarával, mint központja nemcsak a hatalomnak és a gazdaságnak, de a pazarló bőkezűségnek és lakmározásnak is. Uralkodója, a 15. századi Jó Fülöp igazi mágnás volt, harminc szeretővel és sok törvénytelen gyermekkel. Mint elődjei, ő is dísztárgyakkal vette körül magát, valamint arany és ezüst díszítésekkel, melyek hadseregének erejét fitogtatták. Rubinok, zafírok, gyémántok és strucctollak ékesítették kalapjait és ruháit, ezek közül egyesek finom itáliai vagy keleti selyemből készültek, amelyek olyan egzotikus neveket viseltek, mint damasquin, maurisque és tartaire. (Utalás Damaszkuszra, a mórokra és a tatárookra. – A ford.) (Beaulieu és Baylé 1956:27.) Azonban Jó Fülöp herceg a szolid ruhák hívévé vált. Ő is, udvaroncái is jellegzetesen hosszú fekete ruhát viseltek, amely sem szabva, sem rájuk igazítva nem volt, sem gombolással, sem csatokkal nem rendelkezett, s inasai szintén feketébe öltöztek. (Beaulieu és Baylé 1956; Heers 1971:1098; Vaughn 1970.)

Sokan feltételezik, hogy Fülöp egy politikai merénylő által megölt atyját gyászolva viselte a fekete ruhát, de választásának más dimenziói mutatják, hogy az udvari fekete túlment a halál szimbólumán. Mivel nagyapja Flandria grófjának lányát vette el, s házasságával, valamint Luxemburg, Brabant és Holland elleni háborúival ő is szerzett területeket, Fülöp Németalföld uralkodója volt. Mivel ott volt rezidenciája, elkerülhetetlenül belekeveredett a Franciaország és Anglia közötti, százéves háború néven ismert, területi vitába, s így legalább annyira szüksége volt nemesfémrel teli hadipénztárra, mint a királyoknak. A 14. század vége óta Lucca kereskedő bankárai jelentős kölcsönöket nyújtottak a Burgundiai Háznak, de az erre a pénzügyi forrásra való túl erős támaszkodás az állami ügyekbe való növekvő itáliai befolyás kockázatát hordozta magában. A prosperáló textilipar működése északi területein lehetővé tette Fülöp számára, hogy egy autonómabb, „nemesfémre épülő” politikát alkalmazzon, amely 1430-tól az angol kelme importjának, valamint az arany és ezüst exportjának tilalmához vezetett. Ezek a tilalmak, melyek a herceg és a gyapjú-városok közös érdekeit fejezték ki, egybeestek azzal az időponttal, mikor az udvar bevezette a szürke és fekete ruházatot, amit szintén 1430-ra lehet tenni. (Beaulieu és Baylé 1956: 29; Munro 1972.) A fekete kiválasztása valószínűleg az ezen városokhoz való ragaszkodást szimbolizálta, melyek egy korábbi időszakban egész Európát vezették az európai indigó és buzér eljárású fekete gyapjufestés kialakításában.

A flamand iparhoz való ragaszkodás üzenete mellett, a fekete ruha a Burgund udvarban gyakorlati okokból is keletkezhetett. Mivel ezek a ruhák, bár egyszerűek, ugyanakkor nagyon bő szabásúak voltak, pazarlóan

használták fel a legfinomabb németalföldi kelmét. (Baxandall 1972: 14–15; Davenport 1948:335.) A gyászruha tulajdonképpen egyszerre utalt viselőjének státuszára és az elhunythoz való viszonyára a redőzet száma és teljessége segítségével. Így igen érdekes felfedezni Beaulieu és Baylénak a hercegi számadásokról írott tanulmányában, hogy a luccai kereskedőktől beszerzett selyem- és aranyruhák kivételével, a burgundiai udvar textiljeit szinte kizárólag Flandriából szerezte be. Ráadásul a nem teljesen flamand áruk a közeli Normandiából és Brabantból jöttek. (Beaulieu és Baylé 1956:24–36.)

Talán mert olyan szorosan kapcsolódott Európának ahhoz a régiójához, amely a középkori kereszteshadjáratokat szülte, Fülöpöt jobban foglalkoztatta, mint korabeli uralkodótársait, Konstantinápolynak a törökök által 1453-ban történt elfoglalása, a „pogány” győzelme, amelyet személyes sértésnek tekintett. (Calmate 1963:236; Cartellieri 1929:135–142; Tyler 1971:107–114.) Egy fényűző lakomán – a fácán ünnepén – amelyet egy új kereszteshadjárat bejelentésére tartottak, a burgundiai és flamand nemesek sűrű és fekete ruhában jelentek meg, még akkor is, ha a ruhájuk damasztból, selyemből is készült és nemcsak gyapjúból. Egy gyászének zárta a lakomát, amely megemlékezett az egyház veszteségéről, de a csúcspont akkor következett be, mikor a lovagok és a herceg szerzetesi fogadalmat tettek egy rituális fácánnak. Meggondolatlan örvongás közepette egyesek megesküdték, hogy szőrcsuhát fognak viselni és nem isznak bort, nem alusznak ágyban, míg nem találkoznak egy törökkel (akit egy óriás szimbolizált, fehérbe és zöldbe öltözve). Fülöp megesküdtött, hogy magát a szultánt teríti le a harcban. Fekete ruhája nemcsak gyászat és elkötelezettségét jelentette a flamand ipar iránt, hanem ehhez kapcsolódóan, visszautalva a templomos lovagokra – „kegyetlenséget Krisztus ellenségeivel szemben”. (Lásd Cartellieri 1929:92, 141–148; Tyler 1971:66–67.)

A feketébe vont burgundiai udvar eltért Itália színpompás udvaraitól, ahol nem igen lelkesedtek a kereszteshadjáratért.¹¹ Nem voltak itáliaiak azon művészek és iparosok között, akiket a burgundiai udvar hercege pártfogolt, mivel a szobrászokat, szőnyegszövőket és iparosokat Flandriából, Brabantból és Hollandiából gyűjtötte össze. (Vaughn 1970.) Ezzel egyidőben, egy másik fekete udvarban, Nápolyban, a konzervatív öltözőkű udvaroncok más utat találtak az itáliai ragyogásnak való hátatfordításra. Addig lökdösték a sienai követet, míg az aranydíszítések ledörzsölődtek ruhájáról, s olyan lerongyolódottan nézett ki, hogy „a király nem állta meg nevetés nélkül”. (idézi Baxandall 1972:14–15.)

Talán a fekete udvar legjobban ismert példája, ahol az itáliai luxus-cikkeket megvetették, II. Fülöp 16. századi Spanyolországában található: itt a külföldi vendégeket csak akkor fogadták, ha rendesen feketébe voltak öltözve. (Braudel, 1973:232.) A burgund herceghez hasonlóan, II. Fülöp is korábbi dinasztikus házasságokon keresztül örökölte Németalföldet: s Spanyolország gyapjúexportja még erősebben kötötte a flamand kelme-gyártókhoz. Udvarának fekete ruhái ugyanakkor valószínűleg szimbolikus megjelenései voltak a születőben levő spanyol selyempárnak, amelyet egy az újvilágból behozott új festék segített, ezt Spanyolország monopolizálta a 16. század elejétől fogva. Ez a bürzsönfának nevezett anyag kiváló minőségű fekete festék volt a selymekhez és bársonyokhoz. (Legget 1944:53; Pellew 1918: 20–21.) A hazai ipar támogató ösztönzésére Fülöp és udvaroncai a cluny-i apátokhoz és a most ismertetett burgundiai példához hasonlóan, rengeteg ruhát fogyasztottak; gyakran cserélték ruháikat és a szegényeknek adták azokat, ha egy kicsit többször hordták őket, mint egyszer. (Davenport 1948:455; Norris 1938; Book II:404–411) Általában az általuk hordott ruha gazdagon hímzett selyemből és bársonyból készült, melyhez kontrasztként toll és fehér szatén járult. Mikor azonban Fülöp meghalt, saját kérésére ólomkoporsóban és ólomingben temették el. (Davis 1970:118–119.)

Madrid másik közös jellemzője Burgundiával a vallási kereszteshadjáratok szelleme volt. Míg Itália nyitott maradt a kelet-nyugati utak számára, amelyek a Levantén és Törökországon keresztül futottak össze, addig Spanyolország az ottomán terjeszkedés elleni mediterrán védőbástyává vált. (Lásd McNeill 1974.) A 16. század folyamán azonban Spanyolország új ellenséget kapott, ahogy a protestáns pogányságot mind gyűlöletesebbnek tartották a töröknél. Ez alapvető kérdést vet fel a fekete ruházat szimbólumának vizsgálatánál. Az a különleges kidolgozottság, díszítettség, amelyet a „spanyol fekete” kifejezés takar, komoly elszakadást feltételez Szent Benedek aszkétikus Szabályzatától. Így az erősen ritualizált spanyol temetések is eltértek a középkori elvektől, melyek a szerzetesi ruhában való eltemetésen keresztül azt fejezték ki, hogy testileg, ha szellemileg nem is, mindenki egyenlő a halálban. A protestáns reformerek megdöbbenésüket fejezték ki az írás ilyen eltorzítását látván, s ekkor a spanyol hadsereg támadást indított ellenük egész Európában. Az ellenreformáció háborúi még nagyobb ellentmondást mutattak a középkor feketéje és a spanyol fekete között. Az ellentmondás megoldása abból a tényből eredt, hogy II. Fülöp és udvarának fekete ruhái, s a művészetben olyannyira hangsúlyozott ellenreformációs fekete a kereszténység vezetésére irányuló igény-

ről árulkodtak. Ennek az igénynek a politikája, bár igen összetett volt, mégsem volt új. Emlékeztetett más jól ismert helyzetekre, amelyekben a forradalmárok elnyomását a forradalom nevében hajtották végre, s ehhez a forradalom szimbólumait használták.

Néhány fekete udvar felületes ismerete is mutatja, hogy ezek a közvetlen itáliai hegemonia folyosóján kívül helyezkedtek el. Ebben a folyosóban, mely az Alpokon keresztül Németországba és Angliába irányult, a bányászattal és az iparral kapcsolatos társadalmi megoszlás szigorú volt, és a színes luxuscikkekkel szembeni ellenállásnak népi jellege volt, ez különösen jellemző volt a királyi udvartól távolos csoportokra. Ezek a csoportok gyakran, bár nem mindig, protestánsok voltak, és sok közülük részt vett a reformáció radikális irányzatában.

Prédikációikban a protestánsok hangsúlyozták, hogy az élénk színek megsértik Istent, és megpróbálták a figyelmet az erény „igaz színeire” irányítani, melyeket nem lehet a látszat és „varázslatok” alapján megítélni:

„Az emberek önmagukba szerettek bele... gondolkodásukat a divat, a haszontalan ötletek és az ízléstelen ruhák uralják... az okos emberek megítélése szerint, az ilyen (emberek) csak felduzzadt hólyagok, amelyeket rengeteg színnel festettek ki, s amelyeket göggel és irigységgel töltöttek meg... ha bárkin megjelennek a hivalkodásnak ilyen (külső) jelei, biztos mutatója ez annak, hogy az elbizakodott gög bűzös pocsolói találhatóak belül”. (Crosse 1878: 74–75.)

Vagy másutt, a vidám ruhák:

„csapdák az emberek elfogására... mint ahogy a hiéna hízeleg, ahogy közeleg, hogy öljön... ezeket a sziréneket az olyan tündöklő virágokhoz lehet hasonlítani, amelyeknek bűzös szaguk van... látványként szépek és illatosak, de ízleléskor mérgezőek és halálosak... a gazdagság sérti a Teremtőt és bemocskolja a természet alkotásait”. (Crosse 1878:76.)

Az az ötlet, hogy az élénk színek a bűdös szagok elrejtésére szolgálnak, nem volt új; a protestánsok, akik szerették az írást idézni, megtalálhatták Ézsaiásnál, aki azt mondotta: „és lesz a balzsamillat helyén bűdösség... a szépség helyén homlokra süttött bélyeg”. (Ézsaiás 3:23; lásd még Cohn 1975:35.) A színek és a mérge összekapcsolása sem volt szokatlan, érdekes példa erre Hófehérke meséje. Német bányászkerületbe helyezve, ahol a hét törpe „ásott és kutatta” az aranyat, ez a mese elmondja, hogy a gögös királynő házalónak öltözve körüludvarolja Hófehérkét „sokszínű... változatos selyemből készült” fűzőszalagokkal. Meg akarja ölni a kislányt

és megenni szívét. Második csapdájában ugyanez a királynő egy almát ajánl fel, „amelyből csak a piros részek mérgezőek”. (Grimm 1898:159–161.)

Két téma jelenik meg a reneszánsz divat elleni támadásokban, különösen ott, ahol a protestánsok megvetették a lábukat. Az egyik morális, a másik gazdasági, kapcsolódó a kereskedelmi egyensúlyhoz. A legtöbb alkalommal együtt jelentkeztek. Így a 15. századi angol király, IV. Edward kijelentette, hogy „férfiak és nők egyaránt szertelen és féktelen ruhákat hordanak, Isten elégedetlenségére, idegen birodalmak gazdagítására, s saját birodalmának szétzúzására” (idézi Davenport 1948:190.). Kortársairól, akik meglátogatták Itáliát, azt mondják, hogy vagy megdöbbenve, vagy megfertőzve tértek haza, s az italizált angolok a „devil incarnato” (megtestesült ördög) csúfnevet kapták, mely egyben szójáték is, mivel bizonyos vörös oldatokat „carnat”-nak (hússzínűnek) neveztek. (Legget 1944:76–77; Symonds 1960:370–371.) Száz évvel később egy angol ember még mindig tiltakozhatott „azon frivol dolgok tömege ellen, amelyek a tengeren túlról érkeztek hozzánk, amelyektől meg kellene szabadulnunk, vagy birodalmunkban kellene őket előállítani. Mivel ezekért .. óriási vagyonoikat fizetünk ki minden évben” (idézi Burn 1846:252). William Harrison egyetértett, azt állítva, hogy a dolgok sohasem voltak szebbek az angolok számára, mint mikor „az angolokat külföldön saját ruháikról ismerték fel, s otthon megelegedtek ... barnáskék, vagy sötétbiborszínű kabátjukkal, köntösükkel, köpenyükkkel”. (Harrison 1968:148.) Harrison aggódott, hogy mivel ruháik teli voltak hasítékokkal, bevágásokkal és rikító színiék voltak, „a nők férfivá válnak, s a férfiakból szörnyeteg lesz”. (Harrison 1968:147.)

A délnémet és az alpesi politika a 15. és a 16. században hasonlóan kapcsolta össze a morális és gazdasági gondokat. Mérgesen a kereskedőkre, akik „nagy mennyiségű jó pénzt küldtek Itáliába”, a reformerek kijelentették, hogy „a külföldön készült kelmét nem szabad piacainkon árulni”, s egyszerű színű ruhák mellett szálltak síkra, külön szint biztosítva a férfiaknak, s egy másikat a nőknek. (Braudel 1972 I. köt.:215; Shapiro 1909:16.) A hivalkodásnak mind erkölcsi, mind gazdasági kritikája tükröződött a municipiális fényűzést korlátozó törvényekben, amelyek, bár nem voltak újak, de megsokszorozódtak 1400 után Európában. Ezen törvények központi célkitűzése az olyan vásárlások korlátozása volt, amelyekre a társadalmi nyomás és a státusrivalizálás kényszerítette a polgárokat akár saját akaratuk ellenére is, s egyben pénzügyi összeomlással fenyegette őket. A törvények minden kategóriát érintettek, ahol a gazdagok oly szembetűnő kérkedéssel versengtek: hozományokat, esküvőket, temetéseket, a szó-

rakozást és bútorzatot ugyanúgy, mint a ruhákat, mint azt Veblen pontosan megértette. A törvények megerősítették az osztálykülönbségeket olyanmódon, hogy a nemeseknek megengedtek, náluk eltűntek olyan dolgokat, ami a burzsoáziának tilos volt (az iparosoknak és az inasoknak még azt is megtiltották, hogy készruhába öltözzenek; lásd Monter 1967:216–217.) A közhivatalnokok remélték, hogy le tudják állítani az arany- és ezüst-exportot s biztosítani tudják a politikailag állhatatlan helyi iparosok teljes foglalkoztatottságát. Az eltiltott luxuscikkek jelentős része ugyanis külföldi, elsősorban itáliai eredetű volt. (Davenport 1948:190; Freudemberger 1973; Greenfield 1918; Hurlock 1965; Vincent: 1935.)

A fényűzést korlátozó törvények gyakran rendelkeztek moralizáló előszavakkal, amelyek témáikban emlékeztettek Máté (evangélista – a ford.) megállapítására, hogy „a mező liliomai nem munkálkodnak és nem fonnak” s mégis gyönyörűbbek, mint „Salamon minden dicsőségében”. (Máté 6: 28–29.) A városi vezetők, akik ezeket írták, hangsúlyozták: Istent elkeseríti, hogy ezek a külföldi dolgok és frivol divatok mennyire az irigységhez, kapzsisághoz és szexuális szabadossághoz vezetnek; a rossz termést és más csapásokat is isteni büntetésnek tekintették, az isteni kegyelemből való kihullás bizonyítékainak. (Vincent 1935:64,67.) Az általuk elítélt frivolitások között szerepeltek az élénk színek, amelyek használatát korlátozták, meghatározva az alsószoknyák és a ruhaujjak fodrainak a számát, viselőjének rangja és családi állapota alapján. Általában, a házasság előtt színesebben lehetett öltözködni, a családayáknak és özvegyeknek sokkal kevesebbet engedtek meg, s a magasabb társadalmi rangú férfiakal és nőkkel szemben is engedékenyebbek voltak. (Vincent 1935:43–45.) Itt is keveredtek az erkölcsi és a gazdasági megfontolások, mivel, mint azt Jacques Heers kimutatja, a színeket nemcsak azért korlátozták, mert feltűnőek voltak, hanem azért is, mert „csak olyan festékek segítségével lehetett hozzájuk jutni, amelyek túl drágák voltak”. (Heers 1971:1100–1101.)

Nem lehet meglepő, hogy a közvetlen itáliai hegemonia területén fekvő városok bizonyos csoportok számára a fekete ruhát írták elő a reneszánsz-reformációs időszakban: a lelkészeknek és családjaiknak, a városi tanácsnokoknak, a teológiai diákoknak és más tanulóknak, valamint a közönséges polgároknak a templomi és más ceremóniák idején feketébe kellett öltözniük. (Freudemberger 1973:139; Vincent 1935.) A kérdéses fekete ruha sem túldíszített, sem nehéz nem volt, mivel a becsületes életre való törekvést kellett kifejeznie. Ennek ellenére, nem felelt meg teljesen Szent Benedek Szabályzatának. A kálvinisták, akik vezettek ennek használatában, minőségi gyapjút szereztek be, és sokkal többet fizettek a szabásért,

mint amennyit bármely kolostor jóváhagyott volna. A keményített nyakfodort is hordták, s ezt a ruhadarabot a felhasznált csipke szélessége, teljessége és kidolgozottsága alapján ítélték meg, és annak alapján, hogy hazai anyagból, vagy finom belga vászomból készült-e, s hogy volt-e speciális redőzete. (Vincent 1935:58–59; 84.) Míg a diákok és a polgárok egyszerű gallérokat hordtak hosszú fekete köpenyeikhez (amelyekből az egyetemi talár ered), a vallási ünnepélyekre kivonuló tanácsnokok alig tudták megfordítani fejüket kikeményített gallérjaik miatt. A kálvinista fekete azonban mindennek ellenére a szimbólumot megalapozó középkori hagyományokon belül maradt. Ezen hagyomány szerint a fekete ruha zászló volt, amely alá az európaiak felsorakoztak, mikor felvették a versenyt először a keleti mediterrán vidék régebbi civilizációival, később Észak-Itália európaizált, de még mindig mediterrán civilizációjával. Egyesek számára ez a szembenállás az iszlám elleni vallási (katonai) kereszteshadjáratok keretei között jelentkezett; mások számára azonban ez a luxuskereskedelemmel szembeni gazdasági és kulturális bojkottot jelentette. A fekete ruha mindkét esetben szimbolizálta a jámbor áldozatot, és hirdette a hazai fejlődést, ugyanakkor az „érzések katalizálására” és a célok meghirdetésére is szolgált. (Lásd Ortner 1973.)¹²

A 16. századi Spanyolország keresztes szelleme és a reformáció bojkottja között Európa nagyrésze feketébe öltözött. Hogy ez a szín képviselte az ellenállást „Kelet” kísértő, de végzetes luxuscikkeivel szemben, magyarázza azt a különben ellentmondásos tényt, hogy a vallási háború frontjának mindkét oldalán elfogadták ezt. Elfogadták a zsidók is. A keresztény társadalomba ágyazódott zsidó közösségek aggódtak azon viszony miatt, amely hitsorsosaikat a luxuskereskedelemhez kötötte. Esetenként keresztény szabályozások irányították öltözködésüket, a legtöbb esetben ezek kiegészültek saját közösségeik fényűzést korlátozó törvényeivel. Ezek a törvények önmegtartóztatást hirdettek, de sokkal kevésbé vallásos meggyőződésből, mint annak elkerülésére, hogy kiváltsák magukkal szemben a keresztények irigységét. Mint az azték állam pocheta-i, a zsidók is „arra ítéltettek, hogy fénytelen színű ruhákban járjanak”. A vörösbe vagy kékbe öltözött gyermekek szülei birtoklását megengedett volt, de ennek hivalkodó mutogatása nem, s hosszú fekete köpenyt írtak elő a cicoma elrejtésére. A fekete az alkalmazkodás kimutatása volt, a félelem semlegesítésére, egy módja annak, hogy ne hivalkodjanak azokkal a kereskedelmi árukkal, amelyeket a keresztények egyszerre kívántak és elutasítottak. (Rubens 1967.)

Modern pingvinek

Az európai történelem újkori – modern időszakát a textil-földrajz eltolódása kezdte: Észak-Itália elvesztette előkelő helyét, s Hollandia, Észak-Franciaország és Anglia törtek az élre. Ezen eltolódás története hosszú, bonyolult és ellentmondásoktól terhes. Tanulmányunk számára azonban elég, ha úgy ismertetjük, mint az „új szövetanyagok” történetét. Ez a kelme, bár ez is annyi változattal rendelkezett, hogy az általánosítás igen nehéz, általában könnyű volt és olcsó. Legalábbis eredetileg olyan helyi gyapjúból állították elő, amelynek hosszabb volt a szála, mint a finom angol gyapjúé, ezért nem kellett ványolni. Ráadásul a hosszú szálú gyapjút nem kártolták, hanem kifésülték szálait párhuzamos és nem keresztirányú rosttá. Néha, ha láncfonalként használták, hagyományos gyapjúval együtt is meg lehetett szőni. Vagy lánc- és vetülékfonalként egyaránt használták, vagy keverték selyemmel és pamuttal. Akárhogyan is szőtték, a szövetmintha látható volt, s a kapott kelme sokkal könnyebb volt, mint a múlt kifordítható kallózott nehéz termékei. Végül, mivel igen kevés nyersanyagot kellett felhasználni, sokkal olcsóbb volt az előállítás. (Bowden 1962: 49.2.jegyz., 53; Coleman 1969:418–423; Wilson 1960:210.)

Általánosan elfogadott, hogy az új szövetek születésének oka az volt, hogy „a Kontinensen elkezdték az angol gyapjú helyettesítőjét keresni”, miután abból hiány alakult ki a 14. században. A legkorábbi kísérletek valószínűleg Itáliában zajlottak, bár a 15. században flamand falvak (mint például Hondschoote), melyek közel voltak a középkori gyapjúvárosokhoz, lettek az új szövetelőállítás legújítóbb és gazdagabb központjai. (Coleman 1969; Rapp 1975:520; Van der Wee 1975.) Innen terjedt el a technológia Hollandiába és Angliába. Angliában a 15. század végi és a 16. századi legelőbekerítő mozgalmak megjavították a közép-angliai legeltetés színvonalát, ez Bowden szerint lehetővé tette a majorságok számára, hogy nagyobb juhokat tenyészessenek, amelyeknek hosszabb szálú gyapjuk volt. Általánosságban minél nagyobb az állat, annál hosszabb a gyapjú. Bár először exportálták a kontinens új szövetgyártóinak, ez a gyapjú fokozatosan segítette a könnyű kamgarn otthoni előállítását. (Bowden 1962.)

Speciális érdeklődésre tarthat számot az új szövetek pávatarkaságú színe, mivel, szemben a középkori szövetekkel, az újkori északi kelmét ott-hon festették meg és készítették ki. Néha a gyapjút festették meg (azaz még szövés előtt), hogy különböző színeket-hozhassanak létre ugyanazon a kelmén, s ezzel felgyorsíthatták a divat változásának ütemét. A szövetek előállítói, akik a termelési költségeket is figyelembe vették, tisztában vol-

tak azzal, hogy a nyersanyag gyapjú költségeinek csökkenését ellensúlyozta a festés és kikészítés jelentőségének növekedése. (Wilson 1960:214–215.)

A festékanyagoknak és a festési eljárásnak két alapvető változása okozhatta az új szövetek színösszeállítását. Az első az óceánon keresztüli kereskedelem megindulása, amely trópusi festékanyagokat hozott az északi kikötőkbe az atlanti partokon keresztül, kihagyva a levantei megállót, és aláásva a luxuskereskedelem itáliai monopóliumát. A következmények azonnaliak voltak. A 16. században a jávai indigó, melyet Antwerpenben szedtek le a portugál hajókról, arra kényszerítette Európa európai indigó gyártóit, hogy szervezkedjenek. A kereskedelem megakadályozására alakított szindikátusai az indigót (a jávait) az ördög festékének nevezték, amely hamis, az anyagot rongáló, szétmaró anyag. Az újonnan hozzáférhető brazilfát hasonlóan elítélték, mint amelyet „idegenek találtak fel a gyapjúposztó rongálására és tönkretételére” (Legget 1944:22; Linthicum 1963:5.) Talán, mert az ilyen ellenállás nem akadályozhatja a gazdasági realitásokat, ez csak rövidéletű volt. Sokkal jellemzőbb a korszakra a kokcsinella (bíborfesték festékanyaga) pozitív fogadtatása, ez az újvilági eredetű bíborfesték jobb minőségű és olcsóbb volt, mint a karmazsin, s felette a spanyol uralkodó (a feketébe öltözött II. Fülöp) monopolisztikus jogokat gyakorolt. Holland és angol kalózok, kormányaik támogatásával, spanyol hajókról szerezték be a kokcsinellát és más újvilági festékeket. (Andrews 1964.) Jellemző, hogy „a gyarmati festékanyagok az első kereskedelmi árucikkek között voltak, amelyeket az (angol) restauráció Navigation Act-je felsorolt”. (Wilson 1960:218.)

Ahogy az egzotikus és jöminőségű festékanyag hozzáférhetővé vált az új, nem-itáliai csatornákon keresztül, beleértve a Fuggerek által személyzettel ellátott Lisszabont Dél-Németországgal összekötő utat, egy sor európai kormányzat felújította régi kísérleteit szakképzett festők megnyerésére. A festőmesterek felgyorsult földrajzi mobilitása alkotta a második alapvető változást, melynek jelentősége volt az új szövetek festésére és kikészítésére. Colbert XIV. Lajosnak elmondott érvei a 17. századi Franciaországban jól példázzák, hogy miért volt olyan nagy kereslet a festőmesterek iránt:

„Ha a selyem, gyapjú és fonalgártás tartják fenn és teszik kifizetődővé a kereskedelmet, akkor a festés, amely a fenti cikkeknek a színek olyan gyönyörű változatait adja, amilyenek a természetben találhatóak, az a lélek, amely nélkül a testnek csak rövid élete lenne”. (idézi Beer 1960:

21) Colbert hozzátette, hogy a színeknek „addig kell tartaniuk, amíg az anyagoknak, amelyekre felvitték őket” (idézi Beer: 1960:21). Ez a követelmény két céhbe osztotta a festőmestereket, az egyikbe azok kerültek, akik tartós festékeket használtak, a másikba a kevésbé értékes, elhalványuló festékkel színezők. Az állam csak az első céh tagjainak engedte meg, hogy exportra menő kelmét fessenek, s ennek a kategóriának volt szüksége a külföldi szakismeret infúziójára. (Cole 1964:145–159; 205.)

Colbert Franciaországa adófelmentésekkel és a vallási üldözések alóli szabadsággal csalogatta a festőket, így sok protestáns iparost vonzva a textiliparba. Sokan állítják, hogy az új szövet első centrumai azok a helyek voltak, ahol a reformáció kálvini ága is gyorsan terjedt, s amelyek erős támadásoknak voltak kitéve az ellenreformáció időszakában. Egyebek között Coleman is felveti a kérdést, „milyen széles körben és milyen gyorsan terjedt volna el a könnyebb textiliák termelése, ha a vallási bizottság és a katonai erőszak nem vezetett volna a protestánsok ismert diaszpórájához”? (Coleman 1969:426.) Az ellenreformáció erőszaka kényszerített sok protestánt menekülésre Dél-Németországban és Németalföldön. Ezen menekültek nagy része képzett iparos volt, akik közül a legjobb szakemberek a festők voltak. (Burn 1846; Kisch 1964; lásd még Kamen 1971:88–99; Trevor-Roper 1967.) Az ilyen államokra, mint Anglia és Hollandia, ahol az új szövetek még nem terjedtek el, hárult a feladat, hogy védelmet és kedvezményeket ajánljanak fel a protestáns vándoroknak. Flamand, német és portugál (zsidó) festők vitték el szakértelmüket a fenti két országba az 1560-as, 1570-es években.

Az út, ahogy eljutottak oda, érdekes, mivel a kontinens festői nem mentek egyenest Angliába, az ott rendelkezésre álló nagy mennyiségű gyapjú ellenére sem. Talán, mert a hollandok az angolok előtt jártak a kereskedelemben és a hajózásban, s így inkább hozzájutottak az egzotikus festékanyagokhoz, ezek a képzett szakemberek először Hollandiába kerültek. Ekkor következett egy időszak, amelynek folyamán az angol textil többségét festetlenül Leidenbe szállították, ahol megfestették, vagy átfestették lilára, bíborszínűre vagy zöldre. Ekkor, az angliai kritika szerint, kinyújtották, átcimkézték és eladták. (Friis 1927:237.) Az angolok erőfeszítései ezen helyzet megfordítására alátámasztják azt a következtetést, hogy a festés volt a textilipar legkritikusabb összetevője, természetesen, ha külföldi piacokra való gyártásról volt szó.¹³

A késő Erzsébet-kori Angliában földbirtokosok és kereskedők munkálatokat kezdtek több európai indigó, sáfrány és buzér otthoni természet-

tésére, timsó-bányák nyitására és a Spanyolországból a festéshez importált olívaolajnak hazai repcemag-olajjal való helyettesítésére. (Coleman 1969: 46; Moir 1957.) Ekkor egy híres kísérlet kereskedelmi háborút robbantott ki Hollandia és Anglia között. Cockayne tanácsnok, egy kereskedő (akinek a Levantében is voltak érdekeltségei), meggyőzte I. Jakab kormányzatát a 17. század elején, akadályozza meg a festetlen gyapjú kivitelét a birodalomból. Mikor Hollandia azzal fenyegetett, hogy akkor ő növeli saját gyapjútermelését, Anglia tovább ment és a nyers gyapjú exportját is megszüntette. (Friis 1927:237; Wilson 1965:69–70.)

Cockayne elképzelése megbukott. Ennek ellenére, talán azért, mert Angliának „szinte monopóliuma volt a hosszú szálú gyapjúból”, a festők elkezdtek Anglia felé gravitálni. (Bowden 1962:53.) Bauerről, egy flamandról állítja Roger Coke, hogy „ötven vallont vitt magával, akik megtanították az angolokat, miként kell finom gyapjúkelmét gyártani és festeni negyven százalékkal olcsóbban, mint ahogy azt korábban csinálták”. (idézi Wilson 1960:215. 2. jegyz.) A 17. század elején egy flamand kémikus, Cornelius Drebbel és vejei, a Kufflerek, kikísérleteztek Angliában egy ón alapú festőpácot a kokcsinella számára, amely a piacon „bow-festési eljárásként” vált ismertté és lényegesen csökkentette a vörös előállítási árát. (Rapp 1975:517; Singer 1956. III. köt.:692–695.) Fejlődött az anilindigóval, a jávai indigóval való festés is. Ezen törekvéseket tükrözte és bátorította az újonnan alapított Royal Society, amely nagy érdeklődést mutatott a festés technológiai újításai iránt, s három felolvasást tartottak erről az 1660-as években. (Wilson 1960:215.)

Az új szövetek termelése fokozatosan növekedett Angliában az 1560-as első bevándorlások után. A polgárháború előestéjén, 1620 körül az új szövetek legalább annyira fontos exportcikkek voltak, mint a régiek, s a 17. század közepére ők kerültek az élre, ennek megfelelő változást biztosítva az angol kereskedelemben. Az a tény, hogy ezek a szövetek most már otthon lettek megfestve és kikészítve, szintén lökést adott Anglia kereskedőinek. Ezután már nem elsősorban az észak-európai piacok iránt érdeklődtek, s ezek a kalandorok gyakran olyan messzi tájakra is eljutottak, mint India és Törökország (minden nemes szerette volna, ha fiai közül az egyik Törökországban kereskedő, amely végső soron a régi bizánci „Mekka” volt). Még csiricsaré csikozott selyemöveket is szállítottak a tatároknak. Nemsokára az angol kereskedők visszaútjaikon indiai pamutárut szállítottak már, s ezek még az új szöveteknél is könnyebbek és színesebbek lévén, utánózták őket otthon. Mint ismeretes, az utánzott indiai kelme, amely

több (importált) pamutot tartalmazott, mint gyapjút és vásznat, már gyárakban és gépeken készült. (Fisher 1950; Wilson 1960:210–212; 1965: 67–69.) Az angol kelme már nemcsak az elefántokat takarta Indiában; stratégiai iparrá vált, amely az ágyúkkal együtt segítette feloszlalni a szubkontinens virágzó textiliparát és Indiát nyerspamut exportőrré tenni.

Az angol, francia és holland textiláruk behatoltak a mediterrán területre a 17. és a 19. század között: Spanyolországba, Portugáliába, Észak-Afrikába, de magába Itáliába is. Sok itáliai város számára váratlan és katasztrofális volt ez az ipari kihívás. Velence gyapjúkelme termelése például egy negyedére, vagy egy harmadára esett vissza 1600 és 1630 között, s 15. század közepi évi 28 000 vég a 18. századra hétszázra esett vissza. (Vaussard 1963:77; lásd még Cipolla 1975:9.) A 18. századra Itália gyakorlatilag megszűnt a textiltermelés központja lenni: alapvető exporttermékei a mezőgazdaságból kerültek ki, ezenkívül nyers, vagy orsózott selymet szállított a francia ipar számára. Meglepő, hogy a reneszánsz textiláramlásának ez a megfordulása elsősorban nem az új szövetek kisebb súlyából, hanem alacsonyabb költségeiből következett. Richard Rapp egy lenyűgöző beszámolóban mutatja be, miként ásta alá az északatlanti Európa Itália vezető szerepét az iparban, magát Itáliát és Itália külföldi piacait elárassztva saját sokszínű áruinak olcsóbb utánpótlásával. (Rapp 1975; lásd még Bowden 1962:54; Wilson 1960.) A velencei szenátorok, amikor szembekerültek a veszélyekkel, amelyeket az északi textilek váltottak ki otthoni és külföldi piacaikon, lenézően, mint riktóra és külföldiesre utaltak rájuk. (Cipolla 1952.)

Az itáliaiak költségeiket korlátozó törvényekkel védték magukat, 1600 után egyre gyakoribb lett ezek kibocsátása. Ahogy a reneszánsz időszakában az Alpokon túli szabályok megtiltották az itáliai luxuscikkek használatát, most ezek az itáliai törvények a londoni és a párizsi divatra mondták ki a tilalmat, valamint a csipkére, parókákra, hímzésekre, paszmányokra és az arany ékszerekre. (Molmenti 1880:276, 359–360; Schnapper 1971; Vaussard 1963.) Ugyanezen időben Angliában, amely egyre kedvezőbb kereskedelmi mértékkel rendelkezett a textil exportjának köszönhetően, „nem szabályozták a törvénykönyvek a ruházatkodást 1604” után, kivéve, hogy az angol állampolgárokat hazai gyártmányú gyapjú szemfedéllel kellett eltemetni. (Freudenberger 1973:137.)

Az újkori Itália fényűzést korlátozó törvényhozása mindenekelőtt a nemesek viselkedését akarta ellenőrizni, mivel ezek éppen akkor kezdtek el pazarlóan költsékezni, mikor megszűntek lehetőségeik arra, hogy pénzügyi és kereskedelmi vállalkozásokból tőkét halmozzanak fel. Ahogy Molmenti

kimutatja, valaki vereséget szenvedhet a kereskedelemben ugyanúgy, mint a szerelemben, és ekkor a „gazdagság megszűnik, az összeomlás bekövetkezik, s a luxuscikkek jelentkeznek, hogy eltakarják, elrejtsek az összeomlást”. (1880:282.) Összehasonlítva a velencei ruházati szabályzatok előbeszédeit „Itália összeomlása” előtt és után, James C. Davis úgy látja, hogy a törvényhozókat már nem érdekli, vajon a költekező életmód sérti-e Istent, hanem egyre inkább amiatt aggódnak, hogy a nemesek személyi vagyonuk elszórásával el fogják veszteni politikai pozíciójukat, uralkodó osztályhelyzetüket is. (162:45.) A nemességen belül mindenekelőtt a nőket támadják, akik, Molmenti szerint, legalább napi hét órát szentelnek ruhatáruknak és tükröknek. (1880:358.) Ez a szexuális előítélet tükrözhetette a divat dinamikájában beállott változást. Egyesek szerint 1630 körül a divat erősebb változásokat és gyorsabb cserélődést mutat a nők, mint a férfiak ruházatában, azaz akkor, amikor a divat fővárosai északra húzódtak. (Freudenberger 1973:138–139.) Egyszerűbb magyarázat persze, hogy a fényűzést korlátozó törvényeket az újkori Itáliában ugyanúgy, ahogy megfelelőit mindent a világon a római időszak óta, férfiak hozták.

Ahogy a ruházatkódásra vonatkozó előírások megsokszorozódtak a 17. és a 18. században, általánossá vált, hogy a nemeseknek, mindenekelőtt a nemes nőknek feketébe kellett öltözniük, persze csak akkor, ha már néhány éve férjhez mentek. Az természetesen más kérdés, hogy hányan tartották be ténylegesen ezeket a szabályokat. Vaussard azt állítja, hogy 1797-ben 852 parókagyártó volt Velencében, annak ellenére, hogy a parókák viselése tilos volt. Az iparosok többsége külföldi volt, s sokan szőke belga hajból készítettek parókákat. (1963:43.) Schnapper a 18. századból utal olyan időszakra, mikor „általánosan erkölcstelennek és botrányosnak tekintették, ha egyes nemesek színes ruhákba öltöztek”. (1971:34.) Voltak természetesen regionális különbségek. Szicília például akadálytalanul megtartotta francia és angol kereskedelmi kapcsolatait a 19. század közepéig, s ez azzal a következménnyel járt, hogy a sziget arisztokráciája versengett a színes angol és francia áruk viselésében. (Pitré 1939:305–320; Vaussard 1963:44–45.) Itália többi részén azonban a 19. századra kialakult egy olyan fejlesztési erőfeszítés, mely a hollandiai és angliai technikák elsajátítását tűzte ki célul, hogy a terület visszaszerezze textiliparának és kereskedelmének elveszített erejét. Ezt az erőfeszítést mind szimbólikusan, mind gyakorlatilag támogatta az, hogy az itáliai nemesek nagyon komolyan vették az egyszerűséget. Disztelen ruháik szemben álltak az Alpokon túli társaik öltözetével, míg a reformáció időszakában az ön-

megtartóztatás középosztálybeli és gyakran népi jelenség volt, s csak igen ritkán a magasabb osztályok jelensége.

Úgy tűnik, hogy ez a különbség, ahogy az itáliaiak, akik valamikor a leginkább páváskodtak, áttértek a pingvin ruházkodásra, megfelel annak, hogy az újkori Európa ipari hegemóniájának megváltozott a struktúrája. A 15. és a 16. században itáliai és italizált kereskedők az Alpoktól északra eső lakosságot kísértették meg azokkal a pompázatos dolgokkal, amelyeket a helyi mesteremberek nem tudtak előállítani. Az angol, francia és holland iparcikkeket, amelyeket párhuzamosan importáltak és csempésztek Itáliába, elsősorban nem szépségük és minőségük miatt keresték – ezek néha teljesen figyelmen kívül hagyott tényezők voltak –, hanem azért, mert anyagilag megengedhetőek voltak, míg az itáliai termékek nem. Elképzelhető, hogy a felsőbb osztályok családjai könnyebbnek találták a színek feladását, mikor az újkorban a textilfestő technika fejlődésének következményeként, a színes ruha egyre szélesebb körben vált hozzáférhetővé, elérhetővé. Az angol arisztokrácia nagyrésze visszavonult a feltűnő fogyasztástól az értékes tweed rétegei mögé. A fekete kiszorította a színeket az itáliai városok előkelőinél, s a reneszánsz ragyogását a tömegekre hagyta, akiknek a színek iránti érdeklődését az egyre olcsóbb áruk növelték.

Az újkori Itália megfegyvelmezett nemességét Vaussardnak a 18. század mindennapi életéről írt munkájából, valamint Dominique Schnapper újabb könyvéből ismerjük, aki Bolognról és más városokról való leírását részben a szociológiai gondolkodású öltözködés-történész, Rosita Levi Pissetsky kutatásaira építette. A fogyasztást, fényűzést korlátozó törvények mellett ezek a tudósok gazdag forrásanyagot találtak a 18. század végén és a 19. században Itáliában járt utazók naplóiban és levelezésében. Szinte mindegyiknél megtalálható a feljegyzés, hogy „minden nemes egyaránt feketébe öltözött”. Genovában, hogy csak egy példát vegyünk, az utazók szerint a nemesek feleségeit arra „kényszerítették”, hogy télen fekete bارسonyba, nyáron pedig fekete taftba öltözzenek, házasságuk első évét kivéve. (Vaussard 1963:44.) Schnapper, aki táblázatot készített annak hangsúlyozására, hogy az utazók milyen gyakran utaltak a „színek visszautasítására”, idézi azt a megdöbbentő megfigyelést, hogy „az opera esténként mindenekelőtt egy temetési szertartásra emlékeztet”. (idézi Schnapper 1971:30–32.)

Schnapper szerint, a fekete Itáliában nemcsak a gyász színe volt, „ez volt a felsőbb osztályok színe, szemben a népi tömegekkel”. Bár az önmegtartóztatás szimbóluma különlegesen elegáns volt, s ahol az arany

és az ezüst viselése tilos volt, ott általában gyémántokkal díszítették, „mely a nagyság utolsó jele volt, lévén, hogy a gazdagságnak minden más jele eltűnt” (idézi Schnapper 1971:29 és 35.) A fényűzést korlátozó törvények jelzik, hogy a gyász összefüggéseiben a fekete egészen extravagáns lehetett. A szabályok meghatározzák a gyász időszakának maximális hosszát az elhunythoz való kapcsolat szintje alapján és korlátozzák a gyerekek és a szolgák részvételét a rituálékon. Ráadásul meghatározzák, hogy menynyi gyászfátyolt, prémet, bőrt és csipkét lehet az alapruhához felhasználni, és hogy milyen anyagokból készülhetnek a ruhák. A halotti menet időtartama, a viaszgyertyák száma, az otthoni ravatal formája és a halotti leplek a templomokban mind meghatározottak voltak, ami újfent mutatja a magas társadalmi állás és a fekete ruha kapcsolatát. Mindez emlékeztethet minket II. Fülöp spanyolországi engedékeny fekete udvarára, bár Schnapper azt az álláspontot fogadja el, hogy sokkal inkább a protestáns hajlandóságú Velence, és nem a katolikus Madrid adta a mintát Itália többi részének a pingvin modelljeihez. (Schnapper 1971:34.) Végül is a velencei törvényhozás kimondta ugyan, hogy a gondoláknak feketéknek kell lenniük, mint a temetési kocsiknak, de ugyanakkor engedélyezte a réz és aranylevél díszítést a szimbólum egyszerűségének módosítására. (Molmenti 1880:371 és 2. jegyz.)

Bármi volt is e modellek eredete, sohasem váltak egyedülivé a kultúra egészében, a színek jól látható ösvényei mindenütt megmaradtak. Vausard leírása a 18. századról egy olyan témára is kitér, amelyet a mai etnográfusok azóta is megfigyelnek: a rituális élet váltakozására az engedékenység és absztinencia, a botrány és gyónás, a karnevál és nagybőjt között. (Lásd például Silverman 1975:157–165.) A színek nyelvén ez azt jelenti, hogy váratlan átmenetek vannak a változatos élénkségtől a többé-kevésbé egyszerű fekete témáig. Az élénk színek nagyrésze visszanyúlik a 15. századba, de groteszkké vált, mint mikor az udvaroncok sokszínű ruhája inas-egyenruhává válik. (Davenport 1948:190.) A karnevál többféleképpen népi periódája a reneszánsz udvaroknak, melyet még színesebbé tesznek a „keleti” konfetti robbanások. A sokszínű fityegők, virágok, tollak, pomponok, tükrök, girlandok, szerpentinek és tűzijátékok állandó jellemzői a vallásos felvonulásoknak, és ezek, mint a karnevál és a nagybőjt esetében, különböztetik meg, választják el egymástól mindenszentek napját a népi ünnepségektől. (Vausard 1963:76–78; 140–151.)

Általánosságban az Itáliát ragyogásának megfakulása után jellemző sötét tájképében megjelenő színrobbanások fokozódnak, ahogy lefelé ha-

ladunk a társadalmi létrán. Míg a katolikus egyház a feketét és a fehéret tekintette az esküvőkre megfelelő színeknek, a szicíliai parasztnemesség élénk színű színes, virágos nyomott selyemből készült ruhát viselt. Jól szabott feketében ment vasárnap a templomba, esküvőjét követően, mikor először vett részt a misén férjével együtt. (Chapman 1971:105.) Másutt, különösen délen, az élénk színek fennmaradtak a paraszti öltözködésben egészen a 20. századig. Különös figyelmet érdemel a tarantizmus, egy eksztatikus vallási kultusz, mely a 15. századra nyúlik vissza, ez Dél-Itália alacsony státuszú nőiből gyűjtötte követőit. Dionüszosznak nevezhetően, ez a kultusz megfordította a színekről korábban alkotott, s a Hófehérke és a hét törpe meséjében tükröződő nézetet. Transz állapotában, amelyet feltehetően egy (fekete) tarantella pók egy darabja keltett, a kultusz megszállott tagjai vadul alkalmazták a vöröseket, kékeket, zöldeket és sárgákat, s „nagy visszatzetés” volt tapasztalható náluk „a feketével szemben, megtámadták azokat, akik ilyen színű ruhában jártak”. (Idézi Schnapper 1971: 34; lásd még Lewis 1971:41–43, 89–92.) Rémületük a fekete látványától mutatja annak fokát, ahogy ez a szín az „establishment” sajátjává vált az újkori Itáliában.

A spanyol feketéről beszélve azt mondtam, hogy a díszítéseket annak ellenére, hogy ez az ellenreformáció zászlaján szerepelt, Szent Benedek forradalmi tradíciójához lehet visszavezetni. Ugyanez elmondható az itáliai fekete ruháról, ahol ennek szoros kapcsolata a nemességgel nem zárja ki az egyházzal való azonosítást. A vallásnak és a ceremóniáknak ez a színe, amely viselőit luxus iránti vágyaik visszaszorítására kötelezte, „hazafias” színeként szolgált, ami különösen megfelelő volt olyan körülmények között, ahol a leginkább fogyasztható „dolgok” külföldön készültek. A forradalom utat engedett a patriotizmusnak, egalitáriánizmusnak, de ugyanakkor egy új társadalmi rendnek is, s a fekete ruha szimbóluma egyszerre különböztette meg a nemességet, s ugyanakkor az askéta „eretnekeket” és a tulajdon nélkül élő szerzeteseket. A szimbólum tartalmának egy része azonban ugyanúgy, mint egyes értelmezései, azonosak voltak – s ez valami lényegeset mond számunkra a kulcs-szimbólumokról.

Igen lényeges dolog ezen szimbólumok folyamatosságának, rugalmasságának, hajlékonyságának, terjedési hajlandóságuknak, ellentmondást magukba foglaló jellegének, vagy, ahogy azt Ortner (1973:1342) megfogalmazta, komplex tapasztalatokat szintetizáló tulajdonságának helyes megítélése, ha nem akarjuk félreérteni jelentőségét. A 18. század óta, és az egyre bürokratizálódóbb egyház befolyása alatt a fekete ruha Itáliában a városokból elterjedt a falvakba, az operából az egyházközségekbe, s álta-

lában a parasztságnál. Itt a gyászolással való kapcsolódás nyilvánvalóan erős, de vajon ez azt jelenti-e, hogy a fekete ruha által hordozott üzenet kizárólag a halálról beszél? Ha a fekete szín és a halál logikai kapcsolatából indulunk ki, arra a következtetésre juthatunk, hogy a fekete viselője a beszennyezettségnek egy forrása, s a társadalmi izoláció egy időszakán kell keresztülmennie. A színek történelmi megértése egy másik magyarázathoz vezet. A feketébe öltözött személy egy askéta igénytelenség állapotában és a halál nem materialista feltételeihez közel élve, a legdicséretebb vallási attitűdöt manifesztálja, és ha a gyászolást nem viszi túlzásba, elismerést érdemel. Mivel az ilyen személy egy olyan civilizáció jámbor polgára, melynek fejlődését bizonyos esetekben az önmegtartóztatás segítette.

Következtetések

Ez a tanulmány a történelmi rekonstrukciót alkalmazta egy kulcszimbólum, a fekete ruha elterjedt európai használata megértésének előmozdításához. A szimbólum elfogadása visszanyúlik a középkorba, amikor először vált az európai térség jellemzőjévé, elválasztva azt a Közel- és Távol-Kelet civilizációtól. Ezek a kultúrák nemcsak régebbiek és jobban megalapozottak voltak, mint Európa kis királyságai, de rendszeresen exportáltak színes textilárut is, amelyért az európaiak olyan lényeges erőforrásokkal fizettek, mint a nemesfém és a rabszolgák. A minőségi festékanyagoknak és a képzett festőknek ez a nagymértékben egyenlőtlen világeloszlása megerősítette a festett kelméknél a bizánci és iszlám monopóliumot. Ez a monopólium és az egyenlőtlen csere, amely belőle következett, azt sugallják, hogy a középkori kereszténység asketikus céljai nem pusztán erkölcsi előírások voltak. Amellett, hogy felszólították az embereket, áldozzanak Istennek a világi javak elutasításával, a luxusimport bojkottját is támogatták, azét a bojkotttét, amely szükséges volt Európa autonóm fejlődéséhez. A fekete ruha, amely fő eszköze volt az asketizmus hirdetésének, gyakorlati dimenziókkal is rendelkezett: a színes ruhával ellentétben, honi nyersanyagból honi iparosok tudták előállítani. Mint ilyen, közvetlenül is részt vett az európai társadalomnak a középkorban lezajlott forradalmi átalakulásában, s megkezdte Európa és a külső világ viszonyában a kiegyenlítést.

Mit mondhatunk a fekete későbbi megjelenéseiről? A középkorban a szimbólum egalitáriánus normákat fejezett ki. Az egyszerű gyapjú ruha színeként, emblémája volt az apostoli szegénységhez való szerzetesi elkötele-

zetségnek, a halál egy olyan fogalmának, amelyben mindenki megfosztatik földi rangjától és vagyonától, a rabszolgaság lealkonyulásának és a jobbágyrendszerrel való helyettesítésének. Az idők folyamán azonban a belső indíttatású gazdasági fejlődés a szimbólum olyan bonyolult formáját hozta magával, amely megfelelt a társadalmi tagozódás új formáinak. Ebben az időszakban a fekete ruha a kiváltságos nemesek és uralkodók jellemző öltözkévé vált, s a burzsoázia egy része is feketébe öltözött.

A szimbólum különböző konkrét példái, mint ahogy az például a velencei kereskedőknél, a burgund hercegnél, Genf kálvinistáinál stb. jelentkezett, az első látásra zavarba hozóan sok változatot mutatnak. Ezen példák közül egyesek egybeesnek, ha a szimbólum politikai jelentőségére gondolunk. Így felvethető az a hipotézis, hogy minden forradalmi átalakulás autonómiát hoz létre és nagyobb mozgásteret a lakosság számára, amelyben megdönthetik a múlt termelési viszonyait. Mindezek folyamán, az élet minden területén: irodalomban, művészetben, zenében, öltözködésben, gyógyászatban és külpolitikában ugyanúgy, mint a termelési módban, újdonságokat hoznak létre. Idővel ezek az újdonságok azon hagyományos örökség részeivé válnak, amelyre rengeteg csoport hivatkozik a legellentmondóbb célok érdekében. Mindenek előtt a „forradalmi válságok” egymást követő időszakában, melyek közül a reformáció az egyik legkiválóbb példa, „idézik fel aggodalmasan... a múlt szellemeit, kölcsönveszik neveiket, harci jelszavaikat, jelmezeiket, hogy ebben az ősi tiszteletreméltó áruhában, s ezen a kölcsönzött nyelven vigyék színre az új világtörténelmi jelenetet. Így Luther Pál apostolnak álcázta magát...” (Marx–Engels: Művei. 8. 1962. 105.)

A fekete ruha szimbolikájának politikai következtetései mellett, az ebben a tanulmányban ismertetett esetek vizsgálata közös gazdasági vonásokat is kimutat. Minden eset mutatta a gazdasági bojkott folyamatos jelentőségét, így a fekete ruha viselése hirdette az olyan lépések szükségességét, s valószínűleg szerepet játszott megtételükben is, amelyek a hazai ipart a külföldi versennyel szemben akarták védelmezni. Más szavakkal, a társadalmi formáció jelentős fejlődése ellenére, s annak ellenére, hogy hatalmasok és hatalon nélküliek, az elegánsak éppúgy, mint az egyszerűek, egyaránt fekete ruhát viseltek, ugyanazok az anyagi feltételek, amelyek mondjuk 1200 előtt segítették a fekete ruházzkodást, befolyásolták későbbi alkalmazását is. Az osztályviszonyok vizsgálata abban, amit Shanin „az egyenlőtlen, kapcsolt és ellentmondásos fejlődésnek” nevez, (1977:295–296) magyarázhatja meg, hogy ez miért történt így. Ez a mai politikai gazdaságtanra jellemző felfogás (például Wallerstein:1974) felhívja a figyelmet

a földrajzilag elkülönülő lakosságokon belüli és ezek közötti egyenlőtlen hatalomra, és eközben a kultúra olyan aspektusait világítja meg, amelyeket az osztályviszonyok kizárólagos elemzése homályban hagyta. Ez a felfogás azt mondja, hogy amikor a gazdasági és politikai elitnek sikerül az olyan szimbólumok manipulálása, amelyek valamikor egy egalitáriánus mozgalom ideológiai termékei voltak, valami bonyolultabb történik, mint pusztán „misztifikáció”.

Nem akarom azt állítani, hogy minden szimbólum forradalmi átalakulás összefüggéséből ered. Éppen ellenkezőleg, a szimbólikus kommunikáció nagy többségének valószínűleg semmi köze sincs az ilyen jelentőségű harcokhoz és változásokhoz. Gyanítom azonban, hogy számos, a kelméhez és a ruházatkódhoz társuló kulcs-szimbólum kapcsolatban áll a társadalmi formáció jelentős változásaival és az embereknek a hatalom külső központjai felé való fordulásával. A 20. század előtt a textiltermelés gyakran volt lendítőkereke a gazdasági fejlődésnek, mivel ez foglalkoztatta a legtöbb nem-mezőgazdasági munkaerőt és a stratégiailag legjelentősebb exportcikket állította elő, olyan exportcikket, amely alkalmas volt arra, hogy alapvető erőforrásokat elvonjon másoktól. Aligha az európaiak voltak az egyedüliek, akik tartózkodtak a színes textilárúktól. A korai egyiptomi szerzetesek mezítelenül és mezitláb jártak, vagy durva, kényelmetlen ruhát viseltek, hogy ha bárkivel találkoztak útjuk során, „annak eszébe se jusson azt elvenni tőlük”. (Butler 1961:41.) Újabb példa, hogy egyszerű, barna, a temetőben talált anyagból készült öltözék fedt azokat az askéta buddhista szerzeteseket, akiket Yalman tanulmányozott Ceylonban. (1962.) A világnak leginkább háttér fordító jain-ok, a digambarák elvetik más jain szerzetesek takaróit és pávatoll seprűt visznek magukkal – ami meglepő lejárata a színeknek. (Dasgupta 1969:71, 1. jegyz.)¹⁴ Valószínűnek látszik, hogy a politikai gazdaságtan e tanulmányban körvonalazott dinamikája hozzájárulhat ezen és más olyan mozgalmak összehasonlító vizsgálatához, amelyekkel a nem-európaiak bojkottálták a luxus ruházatot.¹⁵

Jegyzetek

1. A nemesfémeknek az élelmiszerekkel és a rabszolgákkal együtt az alapvető erőforrások kategóriájába való egyesítése problematikus, ugyanakkor nagyon lényeges a tanulmány egész érv-rendszere szempontjából. Wallerstein (1974) munkájának ismertetése során megpróbáltam egy olyan viszonylatrendszert kialakítani, amely a

- helytől és időtől függetlenül, az aranynak és ezüstnek mindenféle erőforrásra történő, gyakorlatilag azonnali konvertibilitására épül, beleértve sok olyant, ami a katonai életképességhez elengedhetetlen (lásd Schneider, 177a; és 1977b).
2. Sokan nagylelkűen segítettek ezen tanulmány elkészítésében. Különösen hálás vagyok Sylvia Thrupp-nak, a középkorásznak, aki megbíráta egy korai vázlatomat, számos lényegi kérdést vetett fel, és egy sor hasznos tanácsot adott. Sok kollégától kaptam lényeges bibliográfiai és szerkesztői megjegyzést a következő változatnál. Mivel megjegyzéseik jórészt bedolgoztam munkámba, s bátorításuk sokat segített nekem, köszönetemet szeretném kifejezni a következőknek: Shirley Lindenbaum, Joyce Riegelhaupt, Mical Schneider, Peter Schneider, Sydel Silverman és Eric Wolf. Végül Richard Rapp gazdaságtörténész, Richard Fox és Katherine Verdery mélyen-szántó analíziseket írtak az érvrendszeréről, ami nagy segítséget nyújtott gondolataim tisztázásában, s megmentett néhány hiba elkövetésétől.
 3. A skarlatot is említik, azonban ez a szó eredetileg egy finom, rugalmas gyapjúanyagra vonatkozik és nem egy színre. (Davenport, 1948:151.) Heers szerint mindenféle vörös szín szokatlan volt a középkorban. (Heers, 1971.)
 4. Nem akarom csökkenteni az afrikai kapcsolatok európai jelentőségét. Itáliai áruk keltek át a Szaharán, hogy afrikai aranyat kapjanak értük a középkor vége felé, újraélesztve a római időszak Szaharán keresztüli kereskedelmét. Azt is meg kell jegezni, hogy a középkori afrikai társadalmi támogatták mind a takácsokat, mind a festőket (akik elsősorban indigót használtak). Az afrikai kelme azonban nem jutott el Európába, s tanulmányunk témakörén kívül marad.
 5. Van egy mítosz, amely szerint a sáfrány először III. Edward uralkodása alatt került Angliába egy zarándok botjában – ez igen hasonlít a selyemhernyó 6. századi Konstantinápolyba érkezéséről szóló mítoszhoz. (Linthicum, 1962:2.)
 6. A kolostorok borotvát is adtak és a szerzetesek simára voltak borotválva, ami érdekes példája annak, hogy az aszketikus szigorúság milyen változatokkal rendelkezhet. Később a protestánsok tiltakoztak a borotválkozás hiúsága ellen és a szakállhoz ragaszkodtak. Egy összefüggésben a szakállnak szexuális értelme volt, ezért elvetették. Egy másikban a borotva és a sima bőr az elpuhultság jelei voltak, s ugyanerre a sorsra jutottak. (Hunt 1967:79.)
 7. A fekete festék és a feketeire festés eljárásának hazai eredete elégségesen bizonyítja azt az állítást, hogy a fekete ruha az autonóm európai civilizációs központokhoz való elkötelezettséget szimbolizálta. Ez a tétel, más szavakkal, nem függ a középkori juhoktól, azok változó színétől. Szemben Sylvia Thruppal, aki nem hiszi, hogy a bencés fekete természetes fekete volt, és a juhokat később tenyésztették ki fehér gyapjút adóvá, én úgy vélem, hogy ez így történt, s számos forrást is idézek rá. A középkori ruházattal foglalkozó eljövendő történelmi és régészeti vizsgálatok továbbí fényt vethetnek a középkori ruházat ezen aspektusára.
 8. A fekete ruha és az önmegtartóztatás, a takarékoság és másrészt a halál összekapcsolására tett kísérleteimhez jó lenne ismerni a gyászoló szertartásoknak és ezek változásainak történeti részleteit a középkorban. Az udvari és egyházi szabályok regionális vizsgálata adhatja bizonyos körvonalakat, és érdemes volna megvizsgálni őket, ha fennmaradtak. A szimbolika más megközelítései azonban elutasítják az ilyen időrábló munkálatokat. Leach például egyszer azt írta:
„Az európaiak feketét viseltek gyászoláskor, a kínaiak fehéret. Mindkét esetben a

- gyászoló különleges helyzetét mutatja, hogy különleges ruhát visel. De az a kérdés, hogy az egyik kultúra *miért* a feketét választja ki erre a célra, a másik pedig a fehéret, egészen bizonyosan irreleváns és megválaszolhatatlan”. (Leach 1958:152.)
9. A forma és a szövés változatai is lényegesek voltak, és néhány udvaronc azzal hívta fel magára a figyelmet, hogy csengettyűket varratott a ruhájára, vagy „illatos bíbort” viselt –azaz szagosított ruhát. (Brooke 1967:106–111; Norris 1938; Book II:65.) A szín volt azonban a lényegi eszköze az egyéniség kifejezésének. (Heers 1971:1096–1097)
 10. Ezzel nem azt akartuk mondani, hogy az itáliai kereskedőknek nem volt közük a rabszolgához, épp ellenkezőleg, aktív rabszolgakereskedelmet szerveztek, amely Dél-Oroszországból, majd később Afrikából szállította az „emberi vagyont”, az élő tulajdont Itália és Spanyolország városaiba. (Origo 1955; Verlinden 1955 I. köt: 319–370, 1969.)
 11. Eltért a párizsi Valois udvartól is. Tisztaban vagyok azzal, hogy az európai textil történelmi földrajzának néhány oldalban való összesűritésével túlzottan leegyszerűsítetek, és fontos eseményeket hagyok ki. Ezek egyike a párizsi régió kialakulása a termelés, elosztás és a divat olyan lényeges központjává, hogy a 16. század végén a velencei követ azt a megjegyzést tehette: „nem becsülik (itt) azt az embert, akinek nincs huszonöt-harminc különböző fajtájú ruhája, amelyeket azután naponta váltogat”. (Idézi Braudel 1973:231.) Míg a burgund udvar Flandriát uralta, addig a párizsi udvar a mediterrán Franciaország feletti hegemoniával rendelkezett – ez a különbség okozhatta azt a tényt, hogy hiányzik a fekete gyapjú fejlődési foka történetéből.
 12. Ha elfogadjuk, hogy a kultúra és a politikai gazdaságtan viszonya gyümölcsözően használható a társadalmon belüli és a társadalmak közötti folyamatok keretében, akkor a kultúra prioritásáról, vagy nem-prioritásáról folytatott örökös kérdés, melynek jó példája Max Webernek a protestáns etikáról és a kapitalizmusról szóló tézisét körülvevő vita, lassan a helyére kerül. Nincs már szükség arra, hogy válaszunk a két szembenálló álláspont közül, ahol az egyik: a kapitalizmus a kálvinizmusból nőtt ki, s a másik: a protestáns ideológia a tőkés burzsoázia osztályálláspontját fejezte ki. Ehelyett a protestáns doktrína számos széletét kell megvizsgálunk és olyan, a protestánsokra jellemző jelenségeket, mint a fényűzést korlátozó törvények a luxus-exportáló és az energia-exportáló világterületek cserearányainak terminusaiban. Ha a cserearányokat helyezzük a középpontba, többé már nem érdekes, vajon a legtöbb tőkés beruházó kálvinista volt-e, csak az, hogy érdek-konvergencia volt a moralitás és a pénzügyek szakemberei között az európai történelem bizonyos kritikus helyzeteiben. Ez azért igen lényeges pont, mert ott voltak a katolikus bankárok és a szenteskedő kálvinisták is, akik pénzüket ellentmondásos módon használták a reformáció időszakában. (Lásd Kamen 1971: 88–99; Trevor-Roper, 1967.)
 13. Ugyanez a megfontolás még a 20. század elején is szerepet játszott, mint azt a kémiai kutatásokba beruházott tőke mennyisége is mutatja. Ekkor a szintetikus festékek minőségének és tartósságának a javításán dolgoztak, s Angliában, valamint az Egyesült Államokban az első világháború kitörésekor folytattak jól szervezett kísérleteket, hogy helyettesítőt találjanak az anilin festék néhány kémiai összetevőjére, amelyeket korábban Németországból importáltak. Talán, mivel Németor-

szágnak nem voltak trópusi gyarmatai, kémiai ipara és kutató létesítményei ekkor sokkal fejlettebbek voltak ,mint bárhol másutt Európában, és több száz kémikust alkalmaztak. (Howe és Barrowcliff 1945.)

14. Hálás vagyok Shirley Lindenbaumnak ezért az ismeretlen utalásért.
15. Az elemzésnek működnie kellene olyan jelenlegi forradalmi helyzetekben is, mint például Kambodzsa, ahol a New York Times szerint (Kamm 1975) az embereket az önállóság érdekeire hivatkozva, gyapot és eperfa-termesztésre buzdították. Mindenki hordhatja azt a ruhát, amellyel éppen rendelkezik, de ha túlzottan külföldinek látszik, akkor a viselőnek valami sötét festéket kell találnia”. Hasonlóképpen A. C. Scott szerint a kínai forradalmi hadsereg egyenruhája nem vörös volt, hanem egy durva, sárgás-zöldes pamutanyagból készült, „amely annak a jenani körzetnek festő műhelyeire volt jellemző, ahol (a hadsereg) főhadiszállása olyan hosszú ideig volt”. Scott leírása a sötétkék ruháról, amelybe a civilek öltöztek a forradalom után, felidézi Szent Benedek Szabályzatát. A paraszti ing és nadrág, amely annyira alkalmas a nehéz fizikai munka végzésére, mindenki öltözetévé vált. A forradalmi büszkeség bizonyítéka, hogy a vezetők az ünnepi alkalmakkor különösen tisztán tartott egyenruhában jelentek meg. A sötétkék pizsama, mely gazdaságos és hasznos, ugyanakkor kielégítette a forradalmi Kína szükségletét, hogy „másoktól függetlenné tegye magát”. A sárgásszürke szín egyszerre kifejezte és fokozta a kínai piac elszigetelődését a nyugati textilárutól, amelyek az ópiumháborúk óta, a múlt század negyvenes éveitől behatoltak a helyi közösségekbe, ezüstkiáramlást okozva és szétzúzva a szövőkapacitást.

Idézett irodalom

- Allix A.* – *A. Gibert*, Géographie des Textiles. Paris, 1956. Librairie de Médecis.
- Andrews, Kenneth R.*, Elizabethan Privateering During the Spanish War 1585–1603. Cambridge, 1964. Cambridge University Press.
- Baker, Herbert G.*, Plants and Civilization. Belmont, 1965. CA: Wadsworth.
- Banfield, Edward C.*, The Moral Basis of a Backward Society. New York, 1958. Free Press.
- Baxandall, Michael*, Painting and Experience in Fifteenth Century Italy; A Primer in the Social History of Pictorial Style. Oxford, 1972. Clarendon Press.
- Beaulieu, M.–J. Baylé*, Le costume en Bourgogne de Philippe le Hardi à Charles Temereire. Paris, 1956. Presses Universitaires de France.
- Becker, Marvin B.–Gene A. Brucker*, The Arti Minori in Florentine Politics, 1342–1378. Medieval Studies 18. 1956. 93–105.
- Beer, John*, Eighteenth Century Theories in the Process of Dyeing. ISIS 51. 1960. 21–30.
- Bell, Quentin*, On Human Finery. New York, 1976². Schocken Books.
- Benedict, Saint*, Rule. In Documents of the Christian Church. Henry Bettenson, Ed. London, 1963². Oxford University Press. 161–179.
- Bernard, Jacques*, Trade and Finance in the Middle Ages. In The Fontana Economic History of Europe. Carlo M. Cipolla, szerk. Vol. I, The Middle Ages. Glasgow, 1972. William Collins Sons. 274–339.

- Bloch, Marc*, Comment et pourquoi finit l'esclavage antique? *Annales E.S.C.* 2. 1947. 30-44 and 161-170.
Feudal Society. L. A. Manyon ford. London, 1962. Routledge and Kegan Paul.
- Boase, T. S. R.*, Death in the Middle Ages: Morality, Judgment and Remembrance. New York, 1972. McGraw-Hill.
- Boissonnade, Prosper*, Life and Work in Medieval Europe: The Evolution of Medieval Economy from the Fifth to the Fifteenth Century. New York, 1964. (1927) Harper Torchbooks.
- Bowden, P. J.*, Wool Supply and the Woolen Industry. *Economic History Review* (Second Series) 9, 1962. 44-58.
- Braudel, Fernand*, The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II. Sian Reynolds ford. 2. Vols. New York, 1972. Harper and Row.
Capitalism and Material Life. 1400-1800. Miriam Kochan ford. London, 1973. Weidenfeld and Nicolson.
- Brooke, Iris*, Medieval Theater Costume. A Practical Guide to the Construction of Garments, New York, 1967. Theater Arts Books.
- Burn, John Southerden*, The History of the French, Walloon, Dutch and other Foreign Protestant Refugees Settled in England from the Reign of Henry VIII to the Revocation of the Edict of Nantes. London, 1846. Longman, Brown, Green and Longman.
- Butler, Dom Cuthbert*, Benedictine Monachism. Studies in Benedictine Life and Rule. Cambridge, 1961. *Speculum Historiale*.
- Calmette, Joseph*, The Golden Age of Burgundy. Doreen Weightman ford. New York, 1963. Norton.
- Cartellieri, Otto*, The Court of Burgundy. Studies in the History of Civilization. New York, 1929. Knopf.
- Chamberlain, E. R.*, Everyday Life in Renaissance Times. New York, 1962. Capricorn Books.
- Chapman, Charlotte Gower*, Milocca. A Sicilian Village. Cambridge, 1971. MA. Schenckman.
- Cipolla, Carlo*, The Decline of Italy. The Case of a Fully Matured Economy. *Economic History Review* (Second Series) 5., 1952. 178-188.
The Italian „Failure” In Failed Transitions to Modern Industrial Society. F. Krantz and Paul M. Hohenberg, Szerk. Montreal, 1975. The Inter-University Center for European Studies. First International Colloquium 8-11.
- Cohn, Norman*, The Pursuit of the Millenium: Revolutionary Messianism in Medieval and Reformation Europe and its Bearings on Modern Totalitarian Movements. New York, 1957. Essential Books.
Europe's Inner Demons: An Enquiry inspired by the Great Witch-Hunt. New York, 1975. Basic Books.
- Cole, Charles Woolsey*, Colbert and a Century of French Mercantilism. Vol II. Hamden, CT. Archon Books, 1964.
- Coleman, D. C.*, An Innovation and its Diffusion: the „New Draperies”. *Economic History Review* (Second Series), 22. 1969. 417-429.
- Conklin, Harold C.*, Color Categorization. *American Anthropologist*, 75, 1973. 931-942.

- Coornaert, Émile*, Un centre industriel d'autrefois: la draperie-sayerterie d'Hond-schoote (XIVe–XVIIIe siècles). Paris, 1930. Presses Universitaires de France.
- Crosse, Henry*, Vertue's Commonwealth. Rev. Alexander Grosart. Ed. Manchester, 1878. C. E. Simms. (Eredeti kiad., 1603)
- Dasgupta, Shashibhusan*, Obscure Religious Cults. Calcutta, 1969. Mukhopadhyay.
- Davenport, Millia*, The Book of Costume. New York, 1948. Crown Publishers.
- Davis, James C.*, The Decline of the Venetian Nobility as a Ruling Class. Baltimore, 1962. Johns Hopkins University Press.
- Pursuit of Power; Venetian Ambassadors' Reports on Spain, Turkey and France in the Age of Philip II, 1560–1600. New York, 1970. Harper and Row.
- A Venetian Family and its Fortune, 1500–1900. The Doná and the Conservation of Their Wealth. Philadelphia, 1975. American Philosophical Society.
- de Poerck, G.* La draperie médiévale en Flandre et en Artois: technique et terminologie. Vol. I. La technique. Brugge, 1951. „De Tempel”.
- De Roover, Raymond*, Labour Conditions in Florence around 1400. Theory, Policy and Realty. in Florentine Studies: Politics and Society in Renaissance Florence. Nicolai Rubinstein, szerk. Evanston. Northwestern University Press. 1968. 277–314.
- de Valous, Guy*, Le monachisme clunisien des origines au XVe siècle. Vol. I. Vie intérieure des monastères et organisation de l'ordre. Vienne, 1935. Abbaye Saint-Martin. Ligugé.
- Dickens, A. G.*, Reformation and Society in Sixteenth-Century Europe. London, 1966. Thames and Hudson.
- Dickinson, J. C.*, Monastic Life in Medieval England. New York. 1962. Barnes and Noble.
- Doehaerd, Renée*, L'expansion économique Belge au Moyen Âge. Bruxelles, 1946. La Renaissance du Livre.
- Duby, Georges*, Rural Economy and Country Life in the Medieval West. Cynthia Postan ford. Columbia. SC. University of South Carolina Press, 1968.
- Dulcy, Suzanne*, La règle de Saint Benoît d'Aniane et la réforme monastique à l'époque Carolingienne. Montpellier, 1934. Thèse présentée à la Faculté des Lettres.
- Epstein, H.* Domestication Features in Animals as Functions of Human Society, In Readings in Cultural Geography. Philip L. Wagner and Marvin W. Mikesell szerk. Chicago, 1962. The University of Chicago Press. 290–302.
- Espinas, Georges*, La draperie dans la Flandre Française au Moyen-Âges. 2 Vols. August Picard szerk. Paris, 1923.
- Evans, Joan*, Monastic Life at Cluny. 910–1157. New York, 1968. Archon Books.
- Fickeler, Paul*, Fundamental Questions in the Geography of Religions. In Readings in Cultural Geography. Philip L. Wagner and Marvin W. Mikesell szerk. Chicago, 1962. The University of Chicago Press 94–118.
- Fisher, F.*, London's Export Trade in the Early Seventeenth Century. Economic History Review (Second Series) 3. 1950. 151–161.
- Freudenberger, Herman*, Fashion Sumptuary Laws and Business. In Fashion Marketing: An Anthology of Viewpoints and Perspectives. Gordon Wills and David Midgley, szerk. London, 1973. George Allen and Unwin. 137–147.

- Friis, Astrid*, Alderman Cockayne's Project and the Cloth Trade: The Commercial Policy of England in its Main Aspects. 1603–1625. London, 1927. Oxford University Press.
- Godinho, Vitorino Magalhães*, Création et dynamisme économique du monde Atlantique (1420–1670). *Annales E.S.C.* 5., 1950. 32–36.
- Goitein, S. D.*, A Mediterranean Society. The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza. Vol. I. Economic Foundations. Berkeley. University of California Press. 1967.
- Greenfield, Kent Roberts*, Sumptuary Laws in Nurnberg: A Study in Paternal Government. Johns Hopkins University Studies in Historical and Political Science, Baltimore, 1918. Johns Hopkins.
- Grimm testvérek*, Little Snow White. In Grimm's Fairy Tales, with illustrations by E. H. Wehnert. London, 1898. George Routledge and Sons.
- Harrison, William*, The Description of England. George Edelin szerk. Published for the Folger Shakespeare Library. Ithaca, 1968. Cornell University Press (Eredeti kiad. 1587).
- Heers, Jacques*, La mode et les marchés des draps de laine: Gênes et la Montagne à la fin du moyen-âge. *Annales E.S.C.* 26. 1971. 1093–1117.
- Hodgett, Gerald A. J.*: A Social and Economic History of Medieval Europe. London, 1972. Methuen.
- Holmes, G. A.*, Florentine Merchants in England, 1346–1436. *Economic History Review* (Second Series) 13. 1960. 193–208.
- Howe, Harrison E.–M. Barrowcliff*, Dyes, Synthetic (in part), *Encyclopaedia Britannica*. Vol. VII. Chicago, 1945. *Encyclopaedia Britannica, Inc.* 806–808.
- Huizinga, Johan*, The Waning of the Middle Ages. New York, 1954. Anchor Books.
- Hunt, Noreen*, Cluny under Saint Hugh, 1049–1109. London, 1967. Edward Arnold.
- Hurlock, Elizabeth B.*, Sumptuary Law. In *Dress, Adornment and the Social Order*. Mary Ellen Roach and Joanne Bubolz Eicher szerk. New York, 1965. John Wiley and Sons. 295–301.
- Kamen, Henry Arthur Francis*, The Iron Century: Social Change in Europe. 1550–1660. London, 1971. Weidenfeld and Nicolson.
- Kamm, Henry*, Cambodian Refugees Tell of Revolutionary Upheaval. *New York Times*, 1975. July 15. 1 és 10.
- Kisch, Herbert*, Growth Deterrents of a Medieval Heritage: the Aachen-Area Woolen Trades before 1790. *The Journal of Economic History* 24. 1964. 517–537.
- Knowles, Dom David*, The Religious Orders in England. Cambridge, 1948. Cambridge University Press.
- La Force, J. Clayburn*, Royal Textile Factories in Spain, 1700–1800. *The Journal of Economic History*, 24, 1964. 337–363.
- Latouche, Robert*, The Birth of Western Economy: Economic Aspects of the Dark Ages. E. M. Wilkinson ford. New York, 1966 (1956). Harper Torchbooks.
- Leach, E. R.*, Magical Hair. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 88. 1958. 147–164.
- Leggett, William F.*, Ancient and Medieval Dyes. Brooklyn, 1944. Chemical Publishing.

- Levi Pisetzky, Rosita*, Storia de costume in Italia. 5 köt. Milano, 1964–1969. Istituto Editoriale Italiano.
- Lewis, I. M.*, Ecstatic Religion: an Anthropological Study of Spirit Possession and Shamanism. Middlesex, England, 1971. Penguin Books.
- Linthicum, Marie Channing*, Costume in the Drama of Shakespeare and His Contemporaries. New York, 1963. Russel and Russel.
- Lopez, R. S., H. A. Miskimin, Abraham Udovitch*, England to Egypt: 1350–1500. In Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day. M. A. Cook szerk. London, 1970. Oxford University Press.
- Marx, Karl*, Excerpts from the Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte. In Basic Writings on Politics and Philosophy: Karl Marx and Friedrich Engels. Lewis S. Feuer, szerk. Garden City, NY, 1959. Anchor Books, 318–349.
- McNeill, William H.*, The Shape of European History. New York, 1974. Oxford University Press.
- Miskimin, Harry A.*, The Economy of Renaissance Europe, 1300–1460. Englewood Cliffs, NY, 1969. Prentice-Hall.
- Moir, Esther*, Benedict Webb Clothier. Economic History Review (Second Series) 10. 1957. 256–265.
- Molmenti, P. G.*, La storia di Venezia nella vita privata delle origini alla caduta della Republica. Torino, 1880. Roux e Favale.
- Monter, E. William*, Calvin's Geneva. New York, 1967. John Wiley and Sons.
- Munro, John H. A.*, Wool, Cloth and Gold: The Struggle for Bullion in Anglo-Burgundian Trade, 1340–1478. Toronto, 1972. University of Toronto Press.
- Murra, John*, Cloth and its Functions in the Inca State. American Anthropologist 64. 1962. 710–728.
- Myers, A. R.*, England in the Late Middle Ages. Middlesex. England, 1963. (1952) Penguin Books.
- Nef, John W.*, Industrial Europe at the Time of the Reformation (ca. 1515–ca.1540) The Journal of Political Economy 49. 1941a, 1–40.
Silver Production in Central Europe 1450–1618. The Journal of Political Economy 49. 1941b, 575–591.
- Nicholas, David M.*, Town and Countryside: Social and Economic Tensions in Fourteenth Century Flanders. Comparative Studies in Society and History 10. 1968. 458–485.
- Norris, Herbert*, Costume and Fashion. Vol. III. Book I. (1485–1547), Book II. (1547–1603.) London, 1938. J. M. Dent and Sons.
- Origo, Iris*, The Domestic Enemy: The Eastern Slaves in Tuscany in the Fourteenth and Fifteenth Centuries. Speculum: A Journal of Medieval Studies 30, 1955. 321–366.
- Ortner, Sherry*, On Key Symbols. American Anthropologist 75, 1973. 1338–1347.
- Pellew, Charles E.*, Dyes and Dyeing. New York, 1918. Robert M. McBride.
- Pirenne, Henri*, Draps de Frise ou draps de Flandre? Un petit problème d'histoire économique à l'époque Carolingienne. Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte 7. 1909. 308–315.
- Pitrè, Giuseppe*, La vita in Palermo cento e più anni fa. Vol I. Firenze, 1944. G. Barbera. szerk. (Edizione Nazionale delle Opere di Giuseppe Pitrè)

- Power, Eileen*, The Wool Trade in English Medieval History. Oxford, 1941. Oxford University Press.
- Rapp, Richard T.*, The Unmaking of the Mediterranean Trade Hegemony: International Trade Rivalry and the Commercial Revolution. The Journal of Economic History 35, 1975. 499–525.
- Reynolds, R. I.*, The Market for Northern Textiles in Genoa 1179–1200. Revue Belge de philologie et d'histoire 8, 1929. 831–851.
- Robinson, Stuart*, A History of Dyed Textiles. Cambridge, 1969. MIT Press
- Rosenwein, Barbara–Lester, K. Little*, Social Meaning in the Monastic and Mendicant Spiritualities. Past and Present 63, 1974. 4–33.
- Rubens, Alfred*, A History of Jewish Costume. New York, 1967. Funk and Wagnalls.
- Ryder, M. L.*, The History of Sheep Breeds in Britain. The Agricultural History Review 12, 1964. 1–12.
Changes in Sheep Fleece Following Domestication (With a Note on the Coat of Cattle). In The Domestication and Exploitation of Plants and Animals. Peter J. Ucko and G. W. Dimbleby szerk. Chicago, 1969. Aldine 495–525.
- Schmitz, Dom Philibert*, Histoire de l'ordre de Saint Benoît. Vol. I. Origines, diffusion et constitution jusqu'au XIIe siècle Paris, 1948². Les Editions de Maredsous.
- Schnapper, Dominique*, L'Italie rouge et noire: Les modèles culturels de la vie quotidienne à Bologne. Paris, 1971. Gallimard
- Schneider, Jane*, Was there a Pre-Capitalist World-System? Peasant Studies 6, 1977a. 20–29.
Trade and Sorcery Accusations in East Africa. Reviews in Anthropology 4, 1977b. 274–286.
- Scott, A. C.*, The New China. In Dress, Adornment and the Social Order. Mary Ellen Roach and Joanne Bubolz Eicher szerk. New York, 1965. John Wiley and Sons 127–135.
- Shanin, Teodor*, The Third Stage: Marxist Social Theory and the Origins of Our Time. Working Paper, dátum nélkül.
- Shapiro, Jacob Salwyn*, Social Reform and the Reformation. New York, 1909. AMS Press.
- Silverman, Sydel*, Three Bells of Civilization: The Life of an Italian Hill Town. New York, 1975. Columbia University Press.
- Simmel, Georg*, Fashion international Quarterly 10, 1904. 130–155.
- Singer, Charles*, és mások szerkesztésében. A history of Technology Vol. II. The Mediterranean Civilizations and the Middle Ages. Vol. III. From the Renaissance to the Industrial Revolution, circa 1500–circa 1750. Oxford, 1956. Clarendon Press.
- Smith, C. T.*, An Historical Geography of Western Europe before 1800. New York, 1967. Frederick A. Praeger.
- Symonds, John Addington*, The Age of the Despots. New York, 1960. G. P. Putnam's Sons. Capricorn Edition. (Először a 19. sz-ban adták ki, mint a „Renaissance in Italy” I. kötetét.)
- Tawney, R. H.–Eileen Power*, Tudor Economic Documents. Being Select Docu-

- ments Illustrating the Economic and Social History of Tudor England. Vol. III. London, 1965. Longman's Green.
- Thrupp, Sylvia*, The Grocers of London. A Study in Distributive Trade. In *Studies in English Trade in the Fifteenth Century*. Eileen Power and M. M. Postan szerk. New York, 1966. Barnes and Noble. 247–293.
- Tiron, M. l'Abbé*. Histoire et costumes des ordres religieux, civils et militaires. Vol. I. Bruxelles, 1845². à la Librairie Historique-Artistique.
- Trevor-Roper, H. R.*, Religion, the Reformation and Social Change. London, 1967. MacMillan 1–46.
- Trow-Smith, Robert*, English Husbandry from the Earliest Times to the Present Day. London, 1950. Faber and Faber.
- Society and the Land*. London, 1953. The Cresset Press.
- Turner, Victor*, Color Classification in Ndembu Ritual. A problem in Primitive Classification. In *The Forest of Symbols. Aspects of Ndembu Ritual*. Ithaca and London, 1967. Cornell University Press 59–93.
- Tyler, William R.*, Dijon and the Dukes of Burgundy, Norman, OK. University of Oklahoma Press. 1971.
- Váczy, Péter*, La transformation de la technique et de l'organisation de l'industrie textile en Flandre aux XIe–XIIIe siècles. *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1960. Vol. 48. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Van der Wee, Herman*, Structural Changes and Specialization in the Industry of the South Netherlands, 1100–1600. *Economic History Review* (Second Series) 28. 1975. 203–221.
- Vaughn, Richard*, Philip the Good, the Apogee of Burgundy. London, 1970. Longman's Green.
- Vaussard, Maurice*, Daily Life in Eighteenth Century Italy. Michael Heron ford. New York, 1963. MacMillan.
- Verhulst, A.*, La laine indigène dans les anciens Pays-Bas entre le XIIe et le XVIIe siècles. Mise en oeuvre industrielle, production, et commerce. *Studia Historica Gandensia* 180.; *Revue Historique*, 96. 1972. 281–322.
- Verlinden, Charles*, L'esclavage dans l'Europe Médiévale. Vol. I. Péninsule Ibérique; France. Brugge, 1955. „De Tempel”.
- L'esclavage dans le centre et le nord de l'Italie continentale au bas moyen âge. *Studia Historica Gandensia* 127. *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome*, 1969. 40. 93–155
- Vincent, John M.*, Costume and Conduct in the Laws of Basel, Bern and Zurich, 1370–1800. Baltimore, 1935. John Hopkins.
- Wallerstein, Immanuel*, The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. New York, 1974. Academic Press.
- Wilson, Charles*, Cloth Production and International Competition in the Seventeenth Century. *Economic History Review* (Second Series), 1960. 13. 209–221.
- England's Apprenticeship, 1603–1763. London, 1965. Longman's Green.
- Wolf, Eric R.*, Anthropology. Englewood Cliffs, NJ. Prentice-Hall, 1964.
- Yalman, Nur*, The Ascetic Buddhist Monks of Ceylon. *Ethnology*, 1962. 1. 315–328.